

Valdemar Kappel

Mit Sydslesvig

1

Grænseforeningens
årbog 2006

MIT SYDSLESVIG

VALDEMAR KAPPEL

MIT SYDSLESVIG

Grænseforeningens
årbog 2006

Grænseforeningens årbog 2006
Valdemar Kappel: Mit Sydslesvig
Redaktion: Ole Adrian Sørensen
For- og bagsidefotos: Lars Salomonsen
Copyright: Grænseforeningen
Udgiver: Grænseforeningen,
Peder Skrams Gade 5,
Postboks 9074, 1022 København K
Tlf. 33 11 30 63.
E-mail: info@graenseforeningen.dk
Hjemmeside: www.graenseforeningen.dk
Tryk: Jørn Thomsen Offset A/S, Kolding
ISBN 87-87238-34-9

Grænseforeningens årbøger:

1967: Dansk i Sydslesvig – 1968: Nordisk i Sydslesvig – 1969: Danmarks første storby – 1970: 50 år med Danmark – 1971: Vore frisiske naboer – 1972: Grænselandet og Europa – 1973: Ung ved grænsen – 1974: Dansk kvindehverdag i Sydslesvig – 1975: Europas nationale mindretal – 1976: Kirkekunst i Sydslesvig – 1977: Grænselandets sprog – 1978: Dansk konsolidering – 1979: Dronningen i Sydslesvig – 1980: Politik i Sydslesvig 1945-1979 – 1981: Som vi ser os selv – 1982: Der var engang i Sydslesvig – 1983: C. W. Eckersberg 1783 2/1 1983 – 1984: Gennem Flensborg med Helmut og Povl Leckband – 1985: Herregårde i Sydslesvig – en fælles kulturarv – 1986: Sagn og saga fra Sydslesvig – 1987: Sydslesvigske oldtidminder – 1988: Danske huse i Sydslesvig – 1989: Da det begyndte – de sønderjydske foreningers første år – 1990: Skikke og traditioner i årets løb i Nord- og Sydslesvig – 1991: ...til støtte for danskheden, Grænseforeningen 1920-1990 – 1992: Syv ture i Sydslesvig – 1993: Dansk i en tysk stat 1945-1992 – 1994: Otte tur i Sydslesvig – 1995: Slesvig delt i 75 år – 1996: En snes nyere danske sange fra grænselandet – 1997: Karl Otto Meyer – dansk og nordisk forpost i Kiel – 1998: Det sønderjyske kaffebord – et samspil mellem nationalpolitik og kosttradition – 1999: Nationale Mindretal ude i Europa – 2000: Kongen kommer! Kongebesøg og kongeloyalitet i Sydslesvig – 2001: Kirker i Sydslesvig – 2002: SYDSLESVIGS danske HISTORIE – 2003: Sydslesvigs DANSKE hverdag – 2004: På TVÆRS af grænsen – 2005: H. C. Andersen og hertugdømmerne

SYDSLESVIG – LEVENDE OG VEDKOMMENDE NUTID

*Af Finn Slumstrup,
Grænseforeningens formand*

Ser man tilbage over en stabel årbøger fra Grænseforeningen er det karakteristisk, at mange af dem er nyttige at have ved hånden under et besøg i Sydslesvig. Af og til kan de endog være nyttige på begge sider af grænsen, hvis man som med bogen fra i fjor vil følge i H. C. Andersens spor gennem de gamle hertugdømmer.

Men ellers er det naturligt nok Sydslesvig der står i centrum for de årbøger der kan bruges som rejselektüre. Ofte forbundet med en særlig interesse. Som eksempelvis årbogen om kirkerne for et par år siden.

Når jeg nu har det privilegium at invitere medlemmer og andre interesserede inden for i den nye årbog, så er det til en læseoplevelse som i årbogs sammenhæng er lidt speciel netop ved ikke at være speciel. For i denne ombæring er det nemlig hele det forunderlige og fascinerende område, vi kalder Sydslesvig, der står i centrum.

Årbogen er en klar og forhåbentlig overskuelig guide, som det hedder på nu-dansk.

Imidlertid er Sydslesvig på trods af at det ikke er geografisk særlig stort så spækket med spændende lokaliteter, at vi har fundet det rigtigst at brede indholdet ud over to årbøger.

Det du nu holder i hånden er med andre ord første halvdel af en samlet beskrivelse af Sydslesvig.

En sådan udgivelse kan muligvis få veteraner i medlemsskaren til at mene, at her kan der vist ikke være meget nyt?

Nej, men behøver der nødvendigvis være det ved en rejsebog?

Jeg er i hvert fald blevet slået af de minder og varme erindringer, der melder sig, når man læser bogen igennem. Steder og mennesker kommer frem fra det indre

arkiv, når jeg læser om lokaliteter som jeg har besøgt en eller flere eller mange gange.

Der er dog bestemt ikke tale om, at jeg vil tildele mig selv veteranstatus. Jeg er også blevet fyldt med forventning når en lokalitet, jeg endnu ikke har besøgt, er beskrevet på en måde der gør mig nysgerrig.

Det giver mig tillid til, at bogen også har de kvaliteter der gør at nye interesserede i landet lige syd for grænsen – det land der står så centralt i Grænseforeningens formålsparagraf og arbejde – kan sætte øjnene i den nye årbog med udbytte.

Og her er vi nok tæt på det jeg synes er det vigtigste ved denne udgave af Grænseforeningens årbog.

Det forholder sig jo nemlig sådan, at vi der er uhjælpeligt fascinerede af Sydslesvig skal passe på med ikke at gøre det til vores egen specialitet – måske endog vores egen lille hemmelighed.

Vi ved skam hvor spændende Sydslesvig er.

Men ved vi også hvor mange af vore landsmænd der mener, at ”syd for grænsen”, det bliver først spændende når man har passeret Hamborg?

Jeg synes vi har en forpligtelse til at fortælle venner og bekendte, som endnu ikke måtte have opdaget det, hvilket enestående kulturlandskab der ligger og venter på den besøgende lige syd for grænsen. Og at der bor landsmænd i området, som det er givende at føre samtale med.

Årbogen kan altså både være til indvortes og udvortes brug. Nyttig for mig selv i min optagethed af Sydslesvig, nyttig for andre som også bør have chancen!

Siden sidste årbog har vi både oplevet et landdagsvalg i Slesvig-Holsten og markeret 50 året for København-Bonn erklæringerne.

Der var i foråret 2005 rig lejlighed til at reflektere over, at de nuværende forhold mellem flertal og mindretal på begge sider af den dansk-tyske grænse er resultatet af en lang historisk udvikling, hvis seneste fase rummer uhyre meget man kan glæde sig over.

Men der var også anledning til at konstatere den gamle sandhed om, at historien altid rummer modsatrettede tendenser. Til at blive mindet om, at Sydslesvig ikke er en slags idyl på baggrund af en dramatisk historie.

Nej, Sydslesvig – og det danske mindretal i regionen – er levende og vedkommende nutid.

Grænseforeningens årbog kan forhåbentlig tjene som inspiration til at mange tager på endnu et besøg i området og at mange andre opdager i hvor høj grad det lønner sig at standse op før Ejderen og se sig omkring.

MIT SYDSLESVIG

En af de første gange jeg var i Sydslesvig, skulle jeg på lejrskole. Vi havde forberedt os godt og grundigt hjemmefra og skulle til Christianslyst på Angel. Men en uges kraftanstrengelser med busture fra morgen til aften, kunne nok tage pippet fra enhver. Det var svært at nå at kapere det hele; historien, det danske mindretal, den storslåede natur både i øst og i vest. Men interessen, for ikke at sige en lidenskab for området, var vakt og senere har jeg været dernede igen og igen, både for at lave research og for at holde ferie.

Jeg var derfor meget tilpas med at få tilbuddet om at lave Grænseforeningens årbog 2006, og her få lov til at præsentere den kultur og natur, som har fascineret mig så meget. Jeg har prøvet at lave en anderledes guide og håber, den vil finde anvendelse, både derhjemme i lænestolen og ude på ture i Sydslesvig.

INDHOLD OG STRUKTUR

Sydslesvigs komplicerede historie er ikke præsenteret i et samlet indledende afsnit. Jeg regner med, at den er Grænseforeningens medlemmer bekendt, og vil henvise til tidligere årbøger, f.eks. Mehmet Yükksekaya. "Sydslesvigs danske Historie" Grænseforeningens årbog 2002.

Kirkerne har ofte fyldt meget i bøger om Sydslesvig. Jeg har nævnt en del, nogle fyldigt, men de fleste ganske kort. Jeg har ofte lænet mig op ad Henning Dehn-Nielsens grundige beskrivelser og vil her henvise til Grænseforeningens årbog 2001: "Kirker i Sydslesvig".

Historien er altid nærværende i Sydslesvig. I øst, med Slesvigskrigenes slagmarker, mindsten og krigergrave, i vest, hvor det oftest har været menneskets kamp mod naturkræfterne, der har været på dagsordenen. Sjældent ser man naturen så varieret som her. Fra det bakkede moræneland ved de østvendte kyster, til det fladere midtland, til marsken og vaden i vest.

Beskrivelserne dækker området fra den dansk-tyske grænse til B 201, dvs. til og ikke med Husum og Slesvig, men med vadehavsøer og halliger. Området fra B 201 til Ejderen beskrives i Grænseforeningens årbog 2007.

Jeg har brugt danske stednavne, hvor det har været muligt.

Hver beskrivelse følges af en hjemmesidehenvisning, hvis der har været muligt at finde relevante hjemmesider. På side 136 er en liste med henvisninger til hjemmesider, der relaterer til det danske mindretal.

Valdemar Kappel, september 2005

FLENSBORG OG OMKRING FLENSBORG

FLENSBORG

Flensborg er Sydslesvigs største by, med ca. 86.000 indbyggere. Byen ligger naturskønt omkring den inderste sydgående vig af den 34 km lange Flensborg Fjord. Den gamle bykerne ligger i fjordniveau, de nyere bebyggelser er beliggende på stejle skrænter, øst og vest for havnen og det er med til at give bybilledet karakter.

Efter afstemningen i 1920 blev Flensborg grænseby. 25 % af de afgivne stemmer i byen var danske, et tal der i øvrigt går igen i nutidens kommunalvalg. Byen blev tabt for Danmark, men ikke for danskheden og det danske mindretal, der her har sit stærkeste fodfæste i Sydslesvig.

Flensborg er en anderledes og spæn-

dende by at færdes i. De gamle bydele kan overskues på en ca. 2,5 kilometer lang strækning, der overvejende er gågade. Her høres dansk overalt, og hvis opmærksomheden kan vendes fra indkøbsmekkaet til de mange smukke bygninger, kan man se vidnesbyrd om byens spændende historie. Man bliver igen og igen mindet om at Flensborg engang var Danmarks andenstørste by. Til nyere historie hører ikke mindst de mange vidnesbyrd om danskheden og det danske mindretal, der manifesterer sig på smukkeste vis her i Flensborg.

Byen undgik stort set bombninger under 2. Verdenskrig. Undtaget er dog et togt mod skibsværftet i 1943, hvor en bombe traf en dansk børnehave og 15 børn og to ledere blev dræbt. Det langstrakte gamle bycentrum er således ikke alene usædvanligt, men også velbevaret, mange gamle bygninger er restaurerede. Man må ikke glemme sidegaderne, her ses gårdene, hvor man ved brug af lidt fantasi godt kan forestille sig byens storhedstid som handelscentrum. På havnesiden ses de store købmandsgårde og vest for gågaderne, lidt højere placeret, ligger de noget mindre håndværkergårde. Købmandsgårdene kunne bestå af beboelse, butik, salbygning, lager og værksted. I dag findes her et væld af små interessante butikker, gallerier, kunsthåndværkere og ikke at forglem-

me alle restauranterne, øl- og vinstuerne.

www.Flensburg.de/ Flensborgs officielle hjemmeside med turistinformationer på dansk

HISTORIE I KORTE RIDS

Før 1100: En lille handelsby er opstået hvor to gamle handelsveje krydser; Oksevejen som går nord/syd, og den tværgående handelsvej fra Angel til Frisland. Den første bydel, en handelsby og fiskerleje, opstod i den østlige del af byen, hvor man byggede St. Johannes Kirke omkring 1150.

Omkring 1200: En bydel blev anlagt omkring Nørretorv og Mariekirken blev bygget. Senere i 1200-tallet opstod en bydel omkring Søndertorv.

1284: Flensborg fik stadsret. (Manifesteret med et stort 700-års jubilæum i 1984).

1300: I løbet af 1300-tallet voksede de tre bydele sammen.

1386: Helligåndskirken, der i dag er den danske hovedkirke i Sydslesvig, blev opført.

1411-1412: Margrethe 1. indledte byggeriet af en borg ved Duborg.

Ca. 1500-1620: Flensborgs første blomstringsperiode. Efterhånden som

Lübeck mistede betydning som handelsby, blev Flensborg den mest betydningsfulde handelsby i Danmark. Ikke mindst pga. beliggenheden tæt på de store stuedrifter og en god havn. Da det gik bedst var 200 skibe tilknyttet byen. I 1601 var indbyggertallet på omkring 6000. Tredivårskrigen og Svenskekrigene satte en stopper for fremgangen.

Ca. 1720-1807: Den anden blomstringsperiode: Skibsfart, handel og håndværk satte igen vækst i den driftige by. 300 skibe bidrog til velstanden, og Flensborg blev "Rom-by", råstoffet var sukkerrør fra Dansk Vestindien. Omkring 1800 havde byen 200 rombrænderier. I 1792 havde Flensborg ca. 11.500 indbyggere.

1851: Efter dansk sejr i Treårskrigen blev Flensborg hovedstad i hertugdømmet Slesvig indtil 1864.

1857: Jernbanen til Tønning blev åbnet.

1864: Danmarks næststørste by med godt 20.000 indbyggere blev tysk.

1869: Flensborg Avis udkom første gang.

1875: Flensborg havde ca. 26.500 indbyggere

1920: Ved genforeningen blev Flensborg grænseby og Tysklands nordligste by.

1921: Grænseforeningen erhvervede "Flensborghus" i Nørregade

1924: Duborg Skolen blev indviet. Den nye store tilbygning blev indviet i 1979.

1945: Den 7. maj kapitulerede Hitlers stedfortræder Storadmiral Dönitz i Flensborg på Marineskolen Mørvig.

1959: Dansk Centralbiblioteks nye bygninger i Nørregade blev indviet.

RUNDT I FLENSBORG FRA RØDEGADE TIL NØRREPORT OG TILBAGE LANGS HAVNEN

RØDEGADE

Fra at stå i Nytorvs trafikstrøm og se op på byens nye rådhus, og til at stå inde i den smalle brostensbelagte Rødegade, er det som at gå fra en verden ind i en anden. Rødegade er en lille helt speciel forretningsgade, der fører ind til Søndertorv. På vestsiden ligger fem af de gamle smukke købmandsgårde, der rækker langt ind bag facaderne. Rødegade er en lille oase, hvor man kan få tilgode-set såvel kulinariske, som kulturelle og indkøbsmæssige behov.

www.rote-strasse-in-Flensburg.de/

OMKRING SØNDERTORV

På pladsen afholdes hver onsdag og lørdag marked, i øvrigt byens ældste ugemarked. Delphin-Apotheke holder til i Flensborgs ældste hus fra omkring 1490. Pladsen åbner sig smukt mod Holm og domineres af den imponerende Nikolaj Kirke.

NIKOLAJ-KIRKE

Er Flensborgs største kirke. Den er opført i mellem 1390 og 1480. Vesttårnet blev tilføjet den treskibede kirkebygning i slutningen af 1500-tallet. Det nuværende 90 meter høje spir er dog fra slutningen af 1800-tallet. Interiøret udmærker sig specielt ved det enorme renæssanceorgel, der går for at være nordtysklands største og mest betydnende for perioden. Det er udstyret med 5000 orgelpiber, 66 registre og fire manualer. Orglet er bygget om flere gange. Den storslåede orgelfacade, fra 1609, er lavet af Hinrich Ringerinck. Bemærkelsesværdig er også en bronzedøbefont fra 1497 og prædikestolen fra 1570.

HOLM

Holm udgør sammen med Storegade Flensborgs store gågadekompleks. Her ses også flere imponerende bygninger. Holm 10 fra 1853, med smuk restaureret facade. Holm 19-21 er en af de ældste bevarede gårde fra den første blomstringsperiode før Tredivåarskrigen. Oprindeligt var her to ældre gavlhuse, der blev slået sammen i 1600-tallet. Det nuværende udseende er dog fra 1820'erne.

I Holm 17 findes "Borgerforeningen", der har været ramme om dansk foreningsarbejde og selskabelighed siden 1835. Borgerforeningens gård, har tidligere været dansk postgård og facaden mod Holm stammer fra midten af 1700-tallet. En tværbygning rummer bl.a. en stor balsal kaldet Kongesalen, hvor Frederik d. 7. gerne tog sig en svingom. I 1970'erne restaureredes forhuset, i 1980'erne sidebygningerne, samt det smukke gårdmiljø. "Borgerforeningen" fremstår i dag smuk og harmonisk til opfyldelse af tidens krav og i respekt for historien.

STOREGADE

Her findes også en del seværdige købmandsgårde. I nr. 24 er det store vestindiske pakhuis bevaret, facaden er fra 1800-1820, i gården ses det store pakhuis. Omkring Nørretorv ligger en række velbevarede gavlhuse. Her ses også Neptunbrønden, den eneste tilbageværende offentlige brønd i Flensborg. Brønden er fra 1758 og prydes af Neptun med trefork, samt på siderne det danske rigsvåben og Frederik 5's monogram. Et festligt og bekræftende syn kan ses her hver forsommer, når de nye danske studenter fra Duborg Skolen danser glædesdans omkring brønden. Andre seværdige købmandsgårde findes bag nummer 16 (fra det 18. århundrede), og nr. 52 (fra 1766) og nr. 34, 42-44.

Ved Nørretorv fører en buegang op til Mariekirken, det er Skrangerne, opført i 1597. Her var boder for slagtere og bagere.

Mariekirken nævnes første gang i 1284, men blev først færdig i 1445, det nuværende spir er fra 1780. Her findes fine kalkmalerier, en imponerende altertavle lavet af Hinrich Ringerinck fra 1598, og en udsåret prædikestol fra 1579. Her ses også en del mindetavler, samt et epitafium med det ældste billede af Flensborg fra 1591.

Overfor, i Mariegade, ligger "Rumhaus Johannsen", engang byens mindste romhus, men i dag byens største tilbageværende producent. Mulighed for besøg.

I Mariegade ses også en række smukke borgerhuse fra 1700-tallet.

HELLIGÅNSKIRKEN

Er den danske menigheds hovedkirke i Flensborg. Den toskibede gotiske salskirke blev opført i 1328 som kirke for Helligåndshuset, datidens hospital. Kirken, hvor man fra 1588 har haft tradition for at forrette gudstjenesten, blev et naturligt kirkeligt samlepunkt for de flensborgere, der talte dansk. Fra 1851 virkede Helligåndskirken som sognekirke for den danske menighed, efter 1864 stadigvæk med prædikener på dansk, dog af en tysksindet præst. I 1927 blev kirken igen overladt til den danske menighed, og endelig i 1997 fik provsten for den danske kirke i Sydslesvig overladt skødet til kirken.

Facaden, samt den tredelte altertavle, af Johann Zimmer, er fra en restaurering i 1718-1719, hvorfra også kongemonogrammet, Frederik 4.'s spejlmonogram på østgavlen stammer. Spiret er fra 1761. En del kalkmalerier fra omkring 1400 blev i 1927 frilagte og restaureret. Prædikestolen er fra 1927, den oprinde-

lige af Hinrich Ringerinck fra 1602, kan i dag ses i St. Jørgens Kirke på modsatte side af havnen. I kirken ses også ridderkorset, som flensborgeren Jacob Plaetner fik, som tak for bjærgning af faldne danske soldater fra slaget ved Sankelmark i 1864, og de to kirkeskibe "Tordenskiold" og "Dania"

www.dks.folkekirken.dk/hellig/hellig.htm

www.dks.folkekirken.dk/

NØRREGADE

I Nørregade går Holms og Storegades fodgængerzoner over i almindelig gade. Her er mere fredeligt, da her er færre butikker. Her findes også nogle af de gamle købmandsgårde, den mest spændende i nr. 86. Gården, der er fra 1700-tallet, er et godt eksempel på, hvordan de rige købmænd indrettede sig. Mod havnesiden er der pakhús og lager, fulgt af værksteder, boliger for tyende, stalde og brønd, og mod Nørregade kontor, og bolig for ejeren.

DANSK KULTUR I NØRREGADE

I Nørregade findes et af de væsentligste kraftfelter for den danske mindretalskultur i Sydslesvig. I nr. 74/76 ligger Flensborghus, og på modsat side i Nørregade 59 ligger Dansk Centralbibliotek og Aktivitetshus. Marietrappen fører op til Duborgskolen i Ryttergade 28.

FLENSBORGHUS

Flensborghus blev i 1723-1725 opført som et af de første langhuse i Flensborg, hvis

gamle bykerne var kendetegnet ved de mange gavlhuse. Bygningen blev opført efter tegninger af arkitekten Christian Haende og består af to gange fem fag med et bredere fag og en rundbuet portal i midten. Over portalen ses to sandstensrelieffer med Flensborgs byvåben og Frederik 5.'s monogram. Flensborghus blev oprindeligt opført som vajsenshus for Flensborgs fattige og forældreløse børn. Initiativet blev taget af en ung købmandsdatter Marie Christine Lorck og midlerne til byggeriet blev fremskaffet ved gaver og frivillige bidrag, bl.a. fra det danske kongehus. En del af byggematerialerne blev taget fra det stærkt forfaldne Duborg Slot, der var under nedrivning.

Men huset var bygget for stort til formålet, så i 1760 blev en del af vajsenshuset indrettet til tugthus og arbejdsanstalt, en funktion huset havde i 10 år. Vajsenshuset lukkede i 1813. I 1865 tjente bygningen som kaserne indtil den i 1894 blev solgt og indrettet til restaura-tion og hotel.

I 1921 købte Grænseforeningen det noget mishandlede "Hotel Nordischer Hof", restaurerede det gennemgribende og skabte et "Flensborghus" med lokaler til det danske biblioteksvæsen og Slesvigske Forening, det senere Sydslesvigske Forening (SSF).

I 1998-99 blev Flensborghus igen omfattende restaureret og nyindrettet, så bygningen i dag tjener som en moderne fælles administration for det danske mindretals kulturelle og politiske anliggender.

<http://flensburg.ssw.dk/Dansk>

DANSK CENTRALBIBLIOTEK

Dansk Centralbibliotek flyttede under navnet "Flensborghus Bogsamling" i 1923 ind i Flensborghus' nyrestaurerede lokaler. Efter krigen blev det dog hurtigt tydeligt, at der ikke var flere muligheder for at udvide, hverken hvad angik den almindelige bibliotekstjeneste, eller andre kulturelle aktiviteter. I 1959 kunne "Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig" indvie den nye moderne bygning i Nørregade 59. En af Nordens mest moderne biblioteksbygninger, der ikke alene blev et forbillede for andre biblioteksbyggerier, men også præsenterede noget af det ypperligste både i form og funktion som dansk arkitektur kunne formå. I dag kan man se, at huset passer som hånd i hose i forhold til de gamle restaurerede bygninger i gaden, noget man ikke lagde så meget vægt på sidst i halvtredserne, hvor tiden dikterede snering og betonbyggeri og ikke restaurering og bevarelse.

I 1987 blev den nye tilbygning indvi-

et. Her har man bevidst gjort et forsøg på at gøre skaden god igen, ved at formidle en overgang mellem de historiske gavlhuse og biblioteket fra 1959.

Biblioteket er en af de vigtigste kulturelle institutioner for danskheden i Sydslesvig. Her tilbydes ud over den daglige biblioteksdrift, udstillinger og kulturelle foranstaltninger. Ud over centralbiblioteket er her udlånssteder i Husum, Slesvig, Bredsted, Egernførde, samt bogbusservice. Det samlede udlån i 2004 inklusive skoleudlån var på godt 645.000 bind.

www.dcbib.dk/

DUBORG-SKOLEN

På Duborg Banke, på tomten af Dronning Margrethe 1's slot Duborg, ligger Duborg-Skolen, det eneste gymnasium for det danske mindretal i Sydslesvig. En af de smukkeste grunde i Flensborg blev i 1922 erhvervet til det formål at bygge en tidssvarende skole til afløsning for "Folkelig dansk Realskole", der havde til huse i en villa i Mariegade. Grundstenen blev lagt i 1922 og allerede året efter kunne de første elever begynde skolearbejdet i nye lokaler. Skolen blev dog først indviet den 29.6.1924. Den smukke bygning, tegnet af Andreas Dall, består af en hovedfløj og to sidefløje. I 1970'erne blev det åbenbart, at man igen havde pladmangel og i 1979 blev den massive gule treetagers tilbygning, med glasdækket bro til den gamle bygning, indviet.

På skolen undervises gymnasieelever fra 7. klasse op til 13. klasse. For tiden går her ca. 1050 elever, der bliver under-

vist af omkring 100 dansk seminarieud-dannede og universitetsuddannede lærere. Eleverne undervises på dansk i alle fag, dog ikke i tysk, hvor der undervises på modersmålsniveau parallelt med dansk.

Duborg Skolen er med sin beliggenhed meget synlig i bybilledet, ligesom her er en fantastisk udsigt over den nordlige bydel, havnen og fjorden, især fra skolens terrasse.

Skolen modtager årligt mange besøgende, der ønsker at se skolen, og få mere at vide om det danske mindretal i Sydslesvig og grænselandssituationen.

Henvendelser om besøg på skolen modtages af skolens kontor – gerne i god tid før besøget

Duborg Skolen: Ritterstraße 27 D-24939 Flensburg. Telefon: 0049 461 – 144 390 (fra Danmark)
www.duborg-skolen.de/

OLUF SAMSONS GANG

Gaden fører som de fleste af Nørregades østlige sidegader ned til Skibbroen, til havnen. De små 2-3 etagers huse blev bygget til håndværkere og søfolk. Sene-re blev gaden hjemsted for de prostituerede, der viste attributterne frem i de små vinduer. I dag kan man i fred og ro og uden forstyrrelser, betragte de fine huse, hvoraf flere er i bindingsværk.

ECKENER HAUS

Egentlig "Alt – Flensborgerhaus" i Nørregade 8, er et gammelt borgerhus med gavlfront fra midten af 1700-tallet. Her blev en af Flensborgs æresborgere, luftfartspioneren Hugo Eckener født i 1868. I dag er her Restaurant Eckener Haus, der udover gastronomiske oplevelser kan byde på forskellige kulturelle arrangementer og ikke mindst en fast Hugo Eckener udstilling. Hugo Eckener var en spændende flensborger med en væ-

I foråret 2005 blev det kendt, at Dansk skoleforening for Sydslesvig kunne få en gammel drøm opfyldt; nemlig at oprette yderligere et gymnasium for det danske mindretal i Sydslesvig. A.P. Møller Fonden vil finansiere en fællesskole med gymnasieoverbygning med plads til omkring 500 elever i Slesvig. Det løser de evindelige pladsproblemer på Duborg Skolen, hvor der egentligt kun er plads til 650 elever, og løser en del transportproblemer for gymnasieeleverne i den sydlige del af området.

sentlig rolle i udviklingen af zeppelinere, også "Hindenburg", der brændte op ved landingen i den frygtelige katastrofe i USA i 1937.

NØRREPORT

Flensborgs vartegn, Nørreport, er bygget i 1595 og markerede op til 1796 den nordlige bygrænse, udenfor var det kun undtagelsesvist tilladt at opføre bygninger. Efter 1796 blev bydelen Nystaden opført i kvarteret mellem Nørreport og Bjergmølle, der i dag er museum. Nørreport var en af byens fem byporte, i dag er kun Nørreport og Kompagnihusets port tilbage. Nørreport er opført i renæssancestil, med trappegavl. Mod nord ses det danske kongevåben og Christiaan 4.s valgsprog: "Fromhed styrker rigerne" og en gammel udgave af Flensborg byvåben med inskriptionen: "Fred ernærer, ufred fortærer" betegnende for

den driftige handelsby, der har måttet opleve krige ødelægge mange års fremgang og velstand. Den gamle byport har været truet af nedrivning, men blev gennemgribende restaureret i 1913-1914.

En af de få bygninger, der blev opført uden for bymuren før 1796, er den danske Nørre Friskole, der ligger for foden af den stejle Duborggade. Fra 1850 tjente den som skole for den fattige befolkning i det nordlige Flensborg.

Tæt på Nørreport, i Nørregade 157-161, ligger "Phänomenta", et fysik museum og eksperimentarium, hvor man, udover at se de faste udstillinger og skiftende temaer, selv kan få lov til at undersøge, eksperimentere og forsøge. www.phaenomenta.com/ også på dansk

HAVNEFRONTEN – SKIBBROEN

Tager man en af de mange sidegader fra Nørregade ned mod havnen ender man på Skibbroen, hvor man stadig finder havnekejper og sømandsmiljø. Hvis man er interesseret i rom, maritim historie, gamle skibe og håndværk skal man gå fra Nørregade gennem gyden Herrestaldene, så ender man midt i en spændende museumsverden.

SØFARTSMUSEET

På søfartsmuseet, kan man få et indblik i Flensborgs historie som gammel betydningsfuld søfartsby. Her er blandt meget andet historiske billeder, navigationsinstrumenter, skibsmodeller og søkort og en bymodel, der viser Flensborg i 1500-tallet og i stormagtstiden i 1600-tallet. I kælderen findes Tysklands ene-

ste rommuseum. Museet, der blev etableret i 1984, har til huse i det smukke gamle danske toldpakhus fra 1834.
www.Flensburg.de/kultur/museen/schiffahrtsmuseum/

MUSEUMSHAVN OG VÆRFT

Lige ved søfartsmuseet er en museums-havn, hvor den maritimt og historisk interesserede kan få mange timer til at gå. Her kan man se en række fine gamle skibe. Målet er at kunne vise de gamle skibstyper som har besejlet Østersøen, sunde og bælder, og Kattegat og Skagerrak. I 1996 blev "Förderverein des Museums- werft & Reederei für historische Segelschiffe" stiftet. Et af foreningens formål er at restaurere gamle skibe og holde de gamle håndværk i hævd. "Museumshafen Flensburg e.V." blev stiftet i 1979.

Umiddelbart syd for museumshavnen ligger den smukt vedligeholdte fjord-damper Alexandra fra 1908, der har haft en meget omtumlet historie. På dam-

peren kan man dels få rundture, dels deltage i en lang række kulturelle aktiviteter.

www.dampfer-alexandra.de
www.museumshafen-Flensburg.de

KOMPAGNIPORTEN

På Skibbroen 12 står Kompagnihuset med Kompagniporten, en af Flensborgs to tilbageværende byporte, og Sydslesvigs eneste bevarede havneport. Kompagniporten blev bygget for Flensborgs skipperlav 1602-1604. Over porten ses Christian 4's valgsprog og en plattysk inskription der siger: "Lad ret og mådehold altid være til. Det bringer med Guds hjælp stor vinding". Her ses også vandstandsmærker, der viser nogle af de værste oversvømmelser, der har ramt byen. Også her mod øst kan alvorlige oversvømmelser forekomme.

I Skibbrogade 8 havde den danske stemme i Sydslesvig; "Flensburg Avis" på et tidspunkt redaktionsadresse, indtil den centrale base, i Storegade 83-85 på Nørretorv, blev erhvervet i 1923. I 1986 opgav man efter flere, æstetisk uheldige tilpasninger, de gamle huse og indviede nye moderne bygninger i et af Flensborgs industrikvarterer.

www.flensburg-avis.de

NOGLE ANDRE SEVÆRDIGHEDER I FLENSBORG

MUSEUMSBJERGET

Ligger vest for Holm og Storegade. Man kan se Museumsbjerget flere steder fra hovedgaderne, og flere spændende

stikveje fører herop til det smukke park-område.

NATURVIDENSKABELIGT MUSEUM

Museumsberg 1. Museets historie strækker sig tilbage til omkring 1900 og er baseret på en privat samling af sten, mineraler og forsteninger. I 2001 etableredes et nyt og moderne museum på Museumsbjerget i Heinrich-Sauermann Huset. På museet kan man få et godt indblik i områdets geologiske historie, samt hente viden om dyr og planter, bl.a. i udstillinger, hvor en bestemt og typisk biotop beskrives; f.eks. det specielle liv i Flensborg Fjord eller livet i de menneskabte, og for det østlige Syd-slesvig, så typiske forløb af store levende hegn i det åbne landskab.

www.Flensburg.de/kultur/museen/natur_museum/

MUSEUMSBJERGET – BYMUSEUM OG LANDSDELSSAMLING

Museumsberg 1. Også disse museer har til huse i Heinrich-Sauermann Huset, samt i Hans Christiansen Huset, der begge hæver sig smukt på bakketoppen, omgivet af et historisk parkanlæg. Herfra er en fremragende udsigt over byen. Museet blev grundlagt allerede i 1876 som kunstindustrimuseum af møbelfabrikanten Heinrich Sauermann. Her er flere interessante samlinger: Kirkekunst, bl.a. Mariaalteret fra 1517 (fra Hytten ved Egernførde) bondestuer fra det 17. og 18. århundrede, bl.a. en "pese" fra Borgsum på Før med fine kakler, slesvigske møbler, Slesvig-Holstens

kunst fra det 19. århundrede, en jugendstilafdeling med værker af Hans Christiansen, moderne kunst, bl.a. akvareller af Emil Nolde.

www.Flensburg.de/kultur/museen/museumsberg

DEN GAMLE KIRKEGÅRD

Flensborgs gamle kirkegård ligger umiddelbart over for Hans Christiansen Park og museerne på Museumsbjerget. Kirkegården blev etableret i 1811, dengang som noget helt usædvanligt, uden for byen. Den blev taget ud af drift og fredet i 1950. Her er meget fredfyldt, et område, hvor byens larm fortøner sig og hvor man kan fordybe sig i vedkommende vidnesbyrd om Slesvigs komplekse historie. Her er begravet omkring 2.000 danske soldater, dræbt i slagene ved Bov 1848, Isted 1850, Sankelmark og Dybbøl i 1864. Bl.a. ligger generalmajor F. A. Schleppegrell og oberst Frederik Læssøe her, de faldt ved Isted i 1850. Her findes også Frederik 7.'s mindehøj med mindetavle og marmorplader over dræbte soldater fra slaget ved Isted.

Axel Bundsen har tegnet det klas-

sicistiske kapel i kirkegårdens nordlige ende. Kapellet er opført ved kirkegårdens etablering. I denne del af kirkegårdens ses en række fine gravmonumenter fra 1800-tallet, bl.a. købmandsfamilien Andreas Christensens.

OMKRING FLENSBORG

KOBBERMØLLE OG KRUSÅ GRÆNSEOVERGANGEN

Dette er stedet, hvor forskellige miljøer støder sammen.

Syd for grænseovergangen ved Kruså passerer man et halvt dusin af disse kedelige indkøbscentre, der kan takke de danske afgifter for deres eksistens.

I Wassersleben (egentligt kaldet So-sti) finder man en fin sandstrand og har fin udsigt over inderfjorden og ud mod Holnæs Klint og Danmark. Bag to høje egetræer, såkaldte dobbeltegetræer, som symboler for Slesvig Holstens samhørighed, ligger Kobbermølle danske Skole med 47 elever og 6 lærere Kobbermølle danske børnehave ligger i Harreslev.

Følger man Damvej, som ligger ved siden af skolen, kommer man til den lille fredelige og idyllisk beliggende grænseovergang Skomagerhus, hvor en lille træbro krydser Krusåen ved munden og binder Tyskland og Danmark sammen. Grænseovergangen er i dag altid åben og man kan her i området få en naturoplevelse af de sjældne. En sti fører langs kysten gennem Kollund Skov – hvoraf en del ejes af Flensborg og kaldes Flensborg Byskov. Ruten er uhyre kuperet og stien fører, ofte ved hjælp af trapper, op og ned ad stejle skrænter. Turen byder på mange smukke udsigter over fjorden, ofte med de store bøgetræers grene hængende over vandet, et syn som mange af os forbinder med ægte dansk natur.

Grænsen løber fra Flensborg Fjord i Krusåens slyngede tunneldal indtil Padborg. Et unikt samarbejde over grænsen mellem Sønderjyllands Amt og Stiftung Naturschutz skal forsøge at genoprette naturen i tunneldalen. Herved sikres, at der bliver mulighed for at opleve og lære mere om området og floraen og

NOGLE UDSIGTSPUNKTER

Der er flere glimrende udsigtspunkter i Flensborg, hvor man kan danne sig et indtryk af byen. Vest for havnen kan man fra parken ved Museumsbjerg, og fra parkerne ved Det Danske Centralbibliotek få et smukt syn over den gamle bydel, havnen og på den anden side af havnen bydelene Blasberg og Jørgensby.

Herovre fra er der så til gengæld mulighed for at få et kig den anden vej fra St. Jørgens Trappe. På vej op til dette panorama punkt, går man igennem den gamle bydel Jørgensgård, der var en selvstændig kommune indtil 1900. Her kan man bl.a. på Johannesgade se den nyligt restaurerede "Margrethegården". Fra pladsen ved st. Jørgenstrappe har man udsigt over næsten hele den ældre by.

På østsiden er der andre udsigter fra havnepromenaden og fra den store park lidt nordøst for fiskerihavnen.

FLENSBORG FJORD

faunaen i dets markante kløfter og skrænter og kildevæld, søer og vandløb.

KOBBERMØLLE

Nord for Wassersleben ligger som en lille ø klemmt inde mellem grænse, grænsekosker, motorvej og rodet småindustri og fjord, skov og tunneldal, Kobbermølle, en lille historisk perle.

Når man kommer til det gamle Kobbermølle mødes man af en brostensbelagt gade og af en række fine små huse, der minder om dem man finder i Nyboder. Husene var oprindeligt arbejdernes beboelse og det er svært i dag at forestille sig, at Kobbermølle engang var en af kongerigets betydelige industrier. Kobbermøllen blev grundlagt i 1621 af Christian 4., hvis buste i 1988 blev opsat på hovedbygningen. Fabrikken leverede hamrede kobberplader til orlogsflåden og til tagdækning. Senere producerede man andre metaller til forarbejdning og varer som kaffe- og tekander. Produktionen ophørte i 1960'erne. I dag kan man gå en lille tur i den smukke hovedgade og se på de fine bygninger som nu er privatboliger. En del af fabriksbygningerne er indrettet til Kobbermølle Museum, der viser en bid af dansk industris historie.

www.museen-sh.de søg område og Kupfermühle. Også på dansk.

Flensborg Fjord er 34 kilometer lang, fra havnen i Flensborg til spidsen af Gelting Birk og fyrtårnet på Kegnæs. Oprindeligt strakte denne fjord, skabt af den sidste istids gletschere og smeltevandssfloder, sig nogle hundrede meter længere sydpå i Flensborg, men denne inderste del af havnen blev lukket og fyldt op i 1800-tallet. Fjorden kan deles i en inderfjord, - fra Flensborg Havn til Holnæs og den brede yderfjord øst herfor. Fjorden snævres betragteligt ind fra en bredde på en halv snes kilometer til 2-3 kilometer inden for halvøerne Broager og Holnæs, der næsten fletter sig ind i hinanden.

For sejlere er turen gennem fjorden et smukt syn. På begge sider veksler billedet i det bakkede landskab. Her er flade strande, kystskrænter, småskove, enge og dyrkede arealer. Her er mange muligheder for at lægge til, 16 liggepladser er her, ni på den tyske side og syv på den danske side af grænsenfjorden.

Specielt inderfjorden var i 60'erne meget forurenset, men bestræbelserne for at få renere fjord har hjulpet så meget, at der i dag er mange fine badestrande. Her er selvsagt utallige muligheder for oplevelser, både til fods, på cykel eller i bil. En sti går fra Mørvik i Flensborg helt til Holnæs. På turen kan man betragte landskaberne i Danmark, ikke mindst til det smukke Sundeved og til Broager. Fra Gelting området kan man se over til Als og Kegnæs.

MIT SYDSLESVIG . . .

Af Niels Ole Krogh, BorderPress. Foto: Lars Salomonsen

HVOR NØDVENDIGE SPOR MØDES

Det er søndag. Klokken er 9.00 og Anne Margrete "Ami" og Leif Jessen er klar til at foretage en af deres utallige vandreture i Sydslesvig og Sønderjylland.

Ami's far var den i Sydslesvig så kendte Flensburg Avis-journalist Christian Ingwersen, der forsynede et par generationer med stof om hjemstavnen.

– Vi blev slæbt med ud i alle kroge af Sydslesvig, når far skulle skrive sine fredagsartikler, siger Ami.

Efter således som en anden Obelix at være faldet i hjemstavns-tønden som barn, har hun indført små doser af samme kundskab for børnene på Oksevejens Skole i Flensburg-Sporskifte, hvor hun er skoleleder. Ægtefællen er lektor på Duborg-Skolen og holder sig til den mere eksakte videnskab, matematik.

Stiftungsland Schäferhaus er mål for dagens udflugt. Et tidligere militærområde, der ligger i forlængelse af den ombyggede kaserne Gartenstadt, hvor Ami og Leif er i besiddelse af en fire etagers skive af en de moderniserede kold-krigs-bygninger. Den er som bekendt afblæst – den kolde krig. Det har ikke kun gjort et mærkbart indhug i de sydslesvigske arbejdspladser, men også betydet fredning af mange af de områder, hvor tyskere og amerikanere i fællesskab øvede sig i at traktere russerne, hvis de engang skulle vise sig.

Kort efter Murens fald lykkedes det tyske miljøorganisationer at lokalisere adskillige planter fra den røde liste over truede plantearter i Schäferhaus-parken. Så i dag har Ami og Leif – og med dem tusinder af flensborgere – en grøn, fredet lunge at ånde i, lige uden for gadedøren.

Vi går i højt tempo frem mod Kong Arrilds Høj – en af flere 3000 år gamle gravhøje, der er genskabt og forsynet med skoleeksempler på hurtig og illustrativ indføring i, hvad arkæologer har formået at tolke ind i disse oldtidsfund. Vi får blandt andet at vide, at skovelefanter engang mellem istiderne har vegeteret her.

AMI OG LEIF JESSEN

Ildsjæle for danskheden – Ami er skoleleder i Sporskifte (Flensburg) og Leif lektor på Duborg-skolen. Begge tæt forbundet med spejderbevægelsen. Elsker at trave. Vi er travet ud i den utroligt spændende Stiftungsland Schäferhaus med de to.

TANKEGODS

Vi strejfer ærenpris, torskemund og jomfru maria's sengehalm. Flora, som ægteparret kender og sætter pris på, fordi de, som Ami siger, var selvfølgeligheder i barndommens landskab. Leif klukker over sengehalmen. Han ved en anekdote om det meste, han ser.

Vejen fører os tværs gennem et landskab, som ingen af os mener at kende fra andre steder.

– Jo, det skulle da lige være Namibia, ler Leif og tager os med til en begivenhed, der involverer en løve og en uheldig kollega på en af de utallige ekspeditioner i spejderregi. Ami er korpschef for de sydslesvigske spejdere.

Store dele af Schäferhaus-parken minder grangiveligt om en savanne. Kun fra været af giraffer og næsehorn stjæler illusionen.

– Godt og rigtigt, at der kun er hjemmehørende dyr her, siger Ami og hentyder dermed ikke kun til den gazelle-fætter – et rådyr, vi netop ser springe væk. For at bevare parkens nuværende tilstand har en forening udsat nogle snese galloway-kvæg og en flok konikheste i området, der er så stort, at man ikke kan være sikker på at møde dem.

Her er altså (næsten) uforstyrret natur, spor af oldtid, nødvendige tanker om at balancere sig ud af krig, gode tanker om dyrevelfærd og spor af bestialsk, racistisk tankegods. Desværre blev det for det sidste vedkommende ikke ved tankerne.

– Min far vidste besked om familien Wolff. Han var i det hele taget bitter over mange indflydelsesrige flensborgeres måde at omgås nazitiden på, siger Ami.

Inden parken blev givet tilbage til naturen tilhørte den Forbundsværnet, der uden pietetsfølelse brugte familien Wolff's herskabelige stuehus til nærkampsovelser. Selv samme hus som Gestapo smed familien Wolff ud af på pogrom-natten den 9. november 1938. Alexander Wolff undslap sine bødler og kom via Danmark til USA. Hans mor og søstre blev myrdet i koncentrationslejrene.

Vi sætter os ved Slivsø. En fiskehejre letter, blishønen fortrækker. Ami fortæller om Nydam Mose og om, hvordan hun og Leif gang på gang besøgte stedet, da skib og hundredvis af offergaver blev afdækket.

– Her i søen ligger sikkert også adskilligt på bunden, grunder hun.

Leif, der er bondefødt i Rens stort set på 1920-grænsen, funderer over, hvor overtroiske mennesker stadig er. Vi snakker om danskhed i Sydslesvig. Der falder ord om Irak og anden ulykke.

Spejderne, pædagogerne og forældrene Ami og Leif Jessen behøver blot en sti og hinandens selskab.

– Vandreture klarer hovedet.

Ting falder på plads, konstaterer Ami.

ANGEL

I dette afsnit beskrives en række seværdigheder på Angel. Angel strækker sig som en halvø ud mod Østersøen, begrænset af Flensborg Fjord i nord og Slien i syd. I denne beskrivelse begrænses området mod vest af motorvej A7/E45. Dette frodige, omkring 1000 km² store, bakkede morænelandskab omkranses af en ca. 110 kilometer lang kystlinie med både badestrande og klintkyst. Bakket, men ikke med de store højder; højeste punkt er Høgebjerg, tæt ved Hyrup, på 82 m og Skærsbjerg på 70 m. Det åbne land er præget af mange landsbyer og enkeltliggende gårde i et landskab med nogle småskove, og hvor der stadigvæk er mange af de oprindelige levende hegn, plantet på mindre volde. Den rigelige natur i disse levende hegn, som tyskerne kalder for "Knicks", er beskrevet på Naturhistorisk Museum i Flensborg. I øvrigt er her flere seværdige naturområder som Gelting Birk, Holnæs og Moseholm.

Angel er rig på landsbykirker. I middelalderen var her omkring 40, hvoraf godt 30 allerede var bygget omkring 1200. Særlig opmærksomhed kræver de 5 romanske kvaderstenskirker i Munkbrarup, Husby, Nørre Brarup, Havetoft og Sørup. De få store herregårde og godser findes langs Flensborg Fjord og i det sydlige Angel.

Afstandene er små på Angel og om-

rådet et glimrende mål for en cykel- eller en vandreferie. På tysk kan man få adskillige bøger, der viser de bedste cykelveje og beskriver natur og kultur. Turistkontorerne har som regel foldere, der beskriver deres områder. Her er i øvrigt mange steder henvisninger til stier og veje, hvor man kan færdes i fred og ro.

Det sørigere, mere sandede område langs E45, er mest kendt for nogle af Slesvigskrigenes store slag ved Isted, Sankelmark og Oversø. Glemmes må heller ikke Lyrskov Hede, tæt ved Isted, hvor et af Danmarkshistoriens mest berømte slag stod. Lyksborg Slot, med det oprindelige interiør, går for at være en af Tysklands største seværdigheder af sin art, og her er i modsætning til den overvejende del af de større godser muligheder for besøg og rundvisning de fleste af årets måneder. I Kappel finder man en hyggelig bykerne tæt på Slien.

Angels sydlige grænse, Slien, er 43 km lang og udmærker sig bl.a. ved et usædvanligt bugtet og varieret forløb, slyngende sig mellem Angels og Svans' bakkede bredder. Den indtil 14 m dybe Sli har sine steder flodagtig karakter med en bredde på omkring 125 m, som f.eks. ved Brodersby-Mysunde. Andre steder breder den sig over fire km. Mundingens virvar af sandbanker og krumoder må engang imellem fjernes for at

sikre ind- og udsejling. To broer ved Kap-
pel og Lindå og to færger ved Broders-
by-Mysunde og Arnæs fører over til
landskabet Svans.

LYKSBERG SLOT, LYKSBERG OG OMEGN

Lyksborg er en lille by med godt 7000 ind-
byggere 10 kilometer nordøst for Flens-
borg. Omgivelserne er meget naturskøn-
ne med søer og skove med gode stisy-
stemer. Området er kendt for gode ba-
destrande og ikke mindst for Lyksborg
Slot, der regnes for at være et af Tysk-
lands mest seværdige vandslotte. Slot-
tet er åbent for besøgende dagligt året
rundt, undtagen i oktober måned, hvor
der er lukket om mandagen.

LYKSBERG SLOT

Slottet blev bygget af Christian 3's søn
hertug Hans den Yngre af Slesvig-Hol-
sten-Sønderborg, stamfader til det nu-

værende danske kongehus. Det blev byg-
get på ruinerne af det gamle og mægti-
ge Ryd Kloster fra 1209, der blev nedlagt
ved reformationen i 1538. Vandslottet i
den kunstigt opdæmmede dam, blev
bygget på en 2½ meter høj granitsokkel,
og ikke som det ellers var skik, på pæle.
Forbindelsen til land gik over en bro.

Det hvidpudsede renæssanceslot er
en kvadratisk bygning, bestående af tre
treetagers sammenbyggede gavlhuse
med sadeltag, hver ca. 30 meter lange
og ca. 10 meter brede. I hvert hjørne
blev bygget et kraftigt ottekantet tårn.
Byggeriet stod på fra 1582-1587. Slot-
tet blev i 1768 forsynet med tagrytter, i
starten af 1800-tallet fik gavlene det
stramme præg, de har i dag, her er ikke
overflødig pynt. Tårnenes skiffertag er
også af nyere dato. De små påhængte
huse på tårnene er toiletter fra tiden –
der blev besørget direkte i voldgraven.
Over indgangsportalen står "GGGMF",
Hans den Yngres valgsprog: "Gott gebe
Glück mit Frieden". Avlsbygningen ved

den østlige bro er fra 1585. I parken ligger orangeriet fra 1747.

SLOTTETS INTERIØR

I slotskapellet, der går fra kælder til stueetage, er bl.a. fine kalkmalerier fra opførelsestidspunktet, altertavle og trædebefont med fine træskærerarbejder fra omkring 1640, hertugkapel med 38 kister, samt udstilling af fund fra det gamle Ryd Klosters munkekirkegård. På første etage ligger den røde sal med originalt gulv og fint stukmønster i loftet. Her er mange portrætter. På anden etage ligger den hvide sal, med Bruxellesgobelineerne fra 1740, der viser scener fra flamsk bondeliv. I andre værelser er våbensamling, gobeliner, og store vægmalerier. En stor seværdighed er de meget sjældne lædertapeter, malet i oliefarver på bladsølv. De fremstiller jagt- og bondescener og er formodentlig fra slutningen af 1600-tallet. Her er også en udstilling om Treårskrigen 1848-50 og krigen i 1864. Også på denne etage er der flere usædvanlige gobeliner bl.a. en med motiver fra Ovids "Metamorfoser", fra Reydam's værksted i Bruxelles fra omkring 1700.

Bygningskroppen med tre sammenbyggede huse og tårne kan især erkendes på 1. og 2. etage, hvor der fra et centralt rum på 30 gange 10 meter er adgang til fire rum på hver side. Hjørnerummene suppleres af de ottekantede tårne.

I 1923 oprettedes stiftelsen "Schloss Glücksborg", der gjorde det muligt for offentligheden at se slottets intakte og oprindelige interiør. Slotskoncerterne

har været afholdt siden 1947 og har internationalt ry, i orangeriet kan man se forskellige kunstudstillinger.

SLOTTET – LIDT PERSONHISTORIE

Hertug Hans den Yngre blev stamfader til både den augustenborgske linie og det nuværende danske kongehus af den lyksborgske linie. Slægten uddøde i 1799 hvorved besiddelserne tilfaldt den danske krone. Slottet blev i 1824 overdraget til prins Wilhelm, der havde Hans som ane.

Frederik 7. holdt meget af slot og omgivelser og fiskeriet i slotsdammene og tilbragte megen tid her mellem 1854 og 1863, ofte om sommeren. Han døde her den 15. november 1863 i den skæbnesvangre tid før krigsudbruddet i 1864. Under krigen i 1864 tjente slottet i øvrigt som hovedkvarter for den prøjsisk/østrigske hær. Den barnløse konges efterfølger blev Christian 9., der var søn af prins Wilhelm – Frederik 7. var den sidste oldenborger. Christian 9. er stamfader til det danske kongehus og er dronning Margrethe 2's tipoldefar. www.schloss-gluecksburg.de også på dansk.

SLOTTET – ROSENHAVEN

Tæt på slottet i det gamle gartneri ligger nu 8000 m² pragtfuld rosenhave "Rosarium Glücksborg". Her skulle være omkring 800 forskellige sorter roser, samt 150 forskellige klematis. Rosenhaven er åben fra den 15. maj til den 30. september.

www.rosen-jensen.de

LYKSBOURG

Byen blev anerkendt som kursted i 1878 og er i dag et meget besøgt kur- og badested. Her er 20 kilometer strand, 50 kilometer afmærkede vandrestier, overnatningsmuligheder og restauranter.

I byen er der et par interessante bygninger; Kroneapoteket i Rådhusgade fra 1622 og Magdalene-gården i Flensborggade. Endelig er der et planetarium og ikke mindre spændende, et usædvanligt "Artefact-Zentrum", hvor medarbejdere fra hele verden arbejder med at udvikle teknik, nye energiformer og økologisk byggeri. Som de selv siger: "På mere end 30 stationer kan forskere mellem 7 og 70 år forstå drivhuseffekt, og komme på sporet af en måde at bygge, bo og leve på, der er bæredygtig. Mulighed for at overnatte i det store og helt specielle gæstehus.

Tæt ved slottet ligger det danske børnehjem, derudover er der i byen dansk skole, dansk børnehave og dansk kirke. Den danske skole har ca. 65 elever og på skolens store udeområde er der etableret en temmelig imponerende jernalderlandsby, hvor også elever fra andre skoler kan bo, spise, arbejde og klæde sig som man gjorde i jernalderen.

www.skoleweb.de/Lyksborg%2DSkole/
www.gluecksborg-online.de
www.gluecksborg-ostsee.de
www.artefact.de

HOLNÆS

Halvøen markerer overgangen i Flensborg Fjord fra yderfjord, til den noget smallere inderfjord. Holnæs nærmest

strækker sig over mod Rinkenæs, Alnor, Rendbjerg og Brunsnæs på den danske side af fjorden og er da også Tysklands nordligste landfaste område. Her er fine udsigter til det smukt bakkede danske landskab på Sundved og på Broager.

Ved halvøens rod ligger det i 1978 oprettede naturbeskyttelsesområde "Pugumer See und Umgebung". Et delvist sumpet område, her er ikke vandrestier. På østsiden er der fine strande og på vestsiden og det nordligste af halvøen ligger et 400 ha stort naturbeskyttelsesområde, der byder på fine naturoplevelser.

Turen er oplagt at vandre langs stranden. Man kommer forbi Holnæs fyrtårnet, og som det er normalt på østvendte kyster, kan man finde masser af opskyl på stranden. I Holnæs klint holder digesvalerne til, i øvrigt den eneste bestand af denne fugl på den tyske side af Flensborg Fjord. Området er kendt for det uhyre rige fugleliv både i træktiden og i yngleperioden. Her er optalt 130 forskellige arter, heraf 65 ynglende. Det er normalt at kunne se; skarv, grågæs,

gravand, edderfugl, toppet skallesluger, vibe, rødben, hætte-, storm- og sølvmåge, fiskehejre, knopsvane og en masse andre ande- og vadefugle. På området findes en NABU info hytte, hvor man kan få flere oplysninger, se diasshows eller blive vist rundt på området.

http://schleswig-holstein.nabu.de/mo3/mo3_13/

MUNKBRARUP

Et par kilometer syd for Lyksborg ligger landsbyen Munkbrarup, der mest er kendt for den store og massive kirkebygning. Kirken er en af de romanske kvaderstenskirker, der er værd at besøge. Kirken er oprindelig fra omkring 1200 og blev nyopført i 1582 efter en brand. Det lille alter er af alabast og fra omkring 1600, prædikestolen fra Ringesincks værksted i Flensborg og fra omtrent samme tid. Det mest bemærkelsesværdige er den romanske granitdøbefont fra omkring 1200, hvis fremragende stenhuggerarbejde bl.a. viser en løve i færd med at fortære et menneske.

I Munkbrarup ses også en velrestau-

reret vindmølle "Hoffnung" fra 1868, som er områdets vartegn, her holdes hvert år Mølledage. Her er et lille privatrevet møllemuseum. I det hele taget er Angel rig på velrestaurede vindmøller. Andre ses i Vesterskov øst for Langballe, øst herfor i Nybølmark og sydligere i Svendsby.

<http://www.munkbrarup.de/>

HUSBY

I Husby, fem kilometer sydligere ses en anden af de imponerende kirker. Kirken har romansk kerne fra omkring 1200. Det massive tårn er opført i 1400 tallet. I 1786 blev kirken bygget om til en salskirke. Alteret er fra 1786, prædikestolen fra 1691 og udført af Hans Buchholtz. Træskulpturen "St. Mikael og dragen" er fra omkring 1230-1240. Kirken blev gennemgribende restaureret i 1952.

I Husbys lille danske skole går der godt 30 elever.

LANGBALLEÅ

Byen er en oprindeligt en fiskerihavn, men turisme og lystsejlere præger bybilledet i dag. Der opkræves ikke afgift for at bade, man skal vade et stykke før man når til dybt vand. Langballeå udmunder her, og langs den går en vandresti, der fører langs åens mange sving, gennem forskellige spændende fugtige naturområder, der veksler med små løvskove. Følger man ådalen kommer man til Undevad. Lidt øst herfor i Vesterskov findes Angels sidste bullade, en lade bygget af tykke vandrette planker. Den fredede lade er omkring 250 år gammel.

UNDEVAD

Landsbyen Undevad er et enestående projekt, hvor byen og byens befolkning indgår i et arbejdende museum uden dog selv at være det. Så Undevad er ikke bare en museumslandsby, men lidt af hvert. Her bor omkring 140 mennesker og i byen ligger Angel Egnsmuseum, der har fire museumsøer spredt over hele landsbyen. Her er Marxens restaurerede gård (oprindeligt fra Sønder Brarup), smørkærnemølle samt mølledam, hollændermøllen "Fortuna" fra 1878, og Christensens Lade med en samling af landbrugsredskaber og køretøjer. Siden 1987 er der foregået omfattende restaureringsarbejder i landsbyen, samt retablering af gamle åløb. Målet har været at bevare sporene fra tidligere tiders landbrugs- og håndværkermiljø. Her er ofte aktiviteter som guidede ture, smørkærrning og musikforestillinger.

www.museen-sh.de/ml/inst.php?inst=125 også på dansk.

SKÆRSBJERG

Skærsbjerg er Angels andethøjeste punkt med 70 m. Stiger man op i Bismarcktårnet kommer man lige over 100 meter. I klart vejr er her en fabelagtig udsigt. Der skulle kunne tælles 50 kirketårne hele raden rundt i Danmark og i Slesvig, og være muligt at se til Ærø i nord og til Slesvigs domkirketårn i syd.

DET NORDØSTLIGSTE ANGEL – GELTING OG GELTING BIRK

Dette nordøstlige hjørne af Angel er

kendetegnet ved et bakket landskab med levende hegn. Kystlinien er varieret med både stejle kystskrænter og fine badestrande. Her kan man få en rigtig fornemmelse af hav frem for fjord. Derfor er her mange badegæster fra Flensborg og Kappel, afstandene hertil er kun henholdsvis 34 og 13 km. Her kan man både opleve kultur og natur, det hele inden for vandre- og cykleafstand på de mange afmærkede ruter.

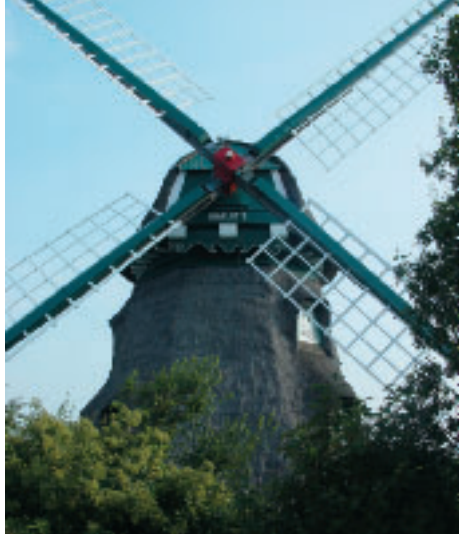
GELTING

I Gelting by bor der godt 1900 mennesker. Byen er herhjemme nok mest kendt for skibsruten til Fåborg og megen spritrelateret morskab. Byen er et søgt feriested pga. de fine kyster og gode strande. Den etskibede kirke i Gelting er fra 1640 og blev ombygget i 1793. Det firkantede fritstående klokketårn i træ er fra 1729. I kirken er der bl.a. en trædøbefont fra 1653, et af landsdelens talrige eksempler på Egernførde-værkstedet Gudewerds arbejder.

www.amt-gelting.de/

GELTING SLOT

Gelting Slot er fra omkring 1470, hvorfra det svære runde tårn formodentlig stammer. Hovedbygningen fik sit nuværende udseende omkring 1680 og 1770-erne, hvorfra midterpartiets lette og usædvanlige nederlandske udseende stammer. Avlsbygningerne, der ligger spredt omkring hovedbygningen er fra 1750erne. Det engelske haveanlæg fra 1800-tallet. Det er desværre ikke muligt at komme ind at se slottet, der har et

fantastisk interiør, men man kan på afstand betragte den, for det sydslesvigske, så fremmedartede hovedbygning.

På Gelting Birk, ligger Geltings avlsgård Bæverø fra 1700 tallet og mod øst ved Dyttebøl, ligger et herregårdsanlæg med vandgrav og en hovedbygning også fra 1700-tallet. Tre kilometer nord for Gelting mod Bæverø ligger den smukke stråttækte hollandske mølle "Charlotte" fra 1794. Charlotte blev oprindeligt bygget for at afvande de lavtliggende arealer i området øst for møllen.

GELTING BIRK

Gelting Birk er den spidse halvø, der rækker ud i Østersøen og Flensborg Fjord, med pynten Birkenakke som det yderste afsluttende punkt. Allerede i 1934 havde man set at dette område var noget særligt, da blev den første del sat under beskyttelse. Efter ændringer i 1952 og 1986 er NSG – naturbetyttelsesområdet nu på 773 ha, og er dermed det største i Kreis Slesvig – Flensborg.

Skal man ud i området, kan man parkere i vest ved Goldhöft ved den smukke mølle "Charlotte", eller i øst ved Fovls-hoved, skilte viser hertil. I Fovls-hoved findes en station med informationer om området samt en mindre udstilling. Herfra kan man vandre eller cykle på de gode stier, her er afmærkede vandreruter. Digerne giver fine udsigter og mulighed for tørskoet vandring. Mange naturtyper er repræsenterede; her er sandstrande, strandvolde, klitter, strandenge, områder med periodisk oversvømmelse, rørsumpe, vindblæste og saltpåvirkede egekrat, små moser, og et usædvanligt rigt dyre- og planteliv. Her er optalt over 200 forskellige fuglearter, heraf talrige ynglefugle og her er alle de planter man kan forvente og lidt til. Her er mange informationstavler og det er muligt at få rundvisning.

GELTING BIRK RUNDT — FRA ØST TIL VEST

Man kan gå på det gamle dige fra 1828 langs Gelting Nor og Gelting Bugt, fra Goldhöftsberg, forbi "Charlotte" til Bæverø. Mod yderpunktet Birkenakke kommer man forbi en spøgelsesskov "Gespensterwald", hvor det tydeligt ses, hvordan eg, bøg og ask påvirkes af vind og salt. Omkring Birkenakke kan man finde de typiske repræsentanter for strand og klitvækst. Her ses; sandhjelme, østersøsandhjelme, marehalm, strandmælde, strandsennep, strandgåsefod, strandkål, bidende stenurt og den smukke, men stikkende strandmandstro, som tyskerne kalder "Stranddistel". På strandene vokser strandvejbred,

strandasters og hvor det er mere salt, kveller. Af sjældnere planter, kan nævnes; blodrød storkenæb, slangetunge og læge-stokrose.

Fuglelivet er et kapitel for sig, bl.a. yngler grågås, forskellige ænder og terner, plettet rørvagtel, rødben, rødrygget tornskade, nattergal, bynkefugl, rødben, strandskade, stor præstekrave og gravand. Er man heldig kan man se fiskeørn og vandrefalk. I de fugtigere områder er der firben, løvfrø og snog.

Som et kuriosum, kan det nævnes at man siden marts/april 2002 har forsøgt sig med udsætning af vildheste. Målet er, at de 11 hollandske Konik vildheste får etableret en bestand på 100 stk. som anses for at være en stabil vildhestepopulation.

Informationsskilte: P-pladsen ved Goldhöftberg/Charlotte. På nordveststranden ved Bæverø findes en hytte med informationer, der sommetider er bemandet med en naturvejleder.

www.marschundfoerde.de søg Geltinger Birk
www.nabu.de/mog/mog_06/03649.html#2

RUNTOFT

Nogle få km syd for Gelting bugt ligger herregården Runtoft. Heller ikke den er åben for besøgende, men er alligevel en køretur værd, man kan få et indtryk af herregården og den smukke park udefra. Gården nævnes helt tilbage i 1231, men har siden 1585 været ejet af familien Rumohr gennem hele 11 slægtled, hvilket er meget usædvanligt. Den oprindelige borgs placering kendes ikke

præcist, men på det sted hvor herregårdskomplekset stadig ligger, byggedes i begyndelsen af 1600 det første gårdanlæg. Dette gik sammen med andre gamle ladegårdsbygninger tabt ved en påsat brand i 1968. Hovedbygningen er fra 1753-54, den er usædvanlig dyb, eller bred, om man vil, og dækkes af to parallelle valmtage. Smukt interiør – bl.a. udført af brødrene Taddei fra Schweiz, der også arbejdede med udsmykningen af Gelting Slot.

KAPPEL OG OMEGN

KAPPEL

Kappels gamle bykerne og gågadekvarteret ligger smukt ved den høje vestlige bred af Slien i Angels bakkede landskab. Bydelen Ellenberg og Svans nås med den nye bro, der blev indviet i 2002. Med flådestationen, der er den største østersøvendte i Tyskland, bor her omtrent 12.000 indbyggere. Byen er formodentlig opstået omkring og fået navn fra St. Nikolaus – Kapel, der nævnes første gang i 1375, men som sandsynligvis blev etableret helt tilbage i 1100-tallet. Kapellet blev senere erstattet af en kirke, som blev afløst af den nuværende i 1793. Kappel nævnes første gang i 1357, og fik købstadsrettigheder i 1870. Kappel var tidligere sildefiskerby, men kan nu takke turismen for en stor del af sine indtægter. Disse to erhverv går i skøn forening hvert år omkring Kristi Himmelfartsdag, hvor der holdes "Kappelner Heeringstagen" sildefage, hvor sild tilberedt på alskens måder præger restauranternes spisekort. Ål er i øvrigt en anden specialitet i Kappel.

Her er gode nyheder for sejlere, der vil besøge den smukke by ved Slien. I maj 2005 blev en ny gæstehavn indviet. Den ligger tæt ved centrum og har 35 pladser.

ST. NICOLAI KIRKE

Kirken ligger på en lidt hævet grøn plads og er omgivet af store træer, her er en god udsigt over Slien fra en lille platform bag ved kirken. Kirken blev bygget fra 1789-93 som afløser for den gamle faldefærdige kirke. Dens væsentligste inventar er et alter fra 1641 lavet af Egernførde mesteren Gudewerdt den Yngre. Familien Rumohrs gravkapel, der ikke er åbnet for offentligheden, findes i kirkens østlige del. En af forgængerne, Ditlev Rumohr til herregården Røst, er herostratisk berømt for sin behandling af Kappelborgerne. Hans krav om livsegenskab førte til en større udvandring fra Kappel og etablering af et nyt samfund på Arnæs.

Den gamle bydel omkring kirken har sin egen stemning. Om sommeren kan der dog godt være trængsel i gågaderne, med de mange forretninger, der desværre har sat sit præg på de gamle facader. Her er dog fine borgerhuse, typisk gavlhuse fra 1700-1800 tallet. Særlig smukt er de præsenteret i Smedegade.

DEN GAMLE DREJEBRO OG SILDEGÆRDET

Først skulle man over med færge og småbåde for at komme til Svans, en egentlig færgeforbindelse mellem Ellenberg og Kappel blev etableret i 1671.

Senere blev bygget en pontonbro, og i marts 1927 blev en drejebro indviet. Den var en pudsigt anordning og en turistattraktion, men også en irritation for de mange pendlere og lastvognstransporter. En ny klapbro blev indviet i november 2002, trafikken er kørende igen, men den gamle bro blev fjernet i 2003. Det er ærgerligt, også fordi det var herfra man kunne få det bedste kig på det eneste tilbageværende sildegærde af sin art i Europa. Fra gammel tid har man fanget sild i en type åbne ruser lavet af grene og ris. Sildene søgte ind med tidevandet, og med et tragsystem af flere sildegærder kom de til sidst ind i det inderste, hvor nogle store ruser var placeret. Metoden har været brugt ved Slien siden 1400-tallet.

MUSEER

VINDMØLLEN AMANDA

Den 30 meter høje hollændermølle Amanda er fra 1888, den blev bygget på tomten af en tidligere nedbrændt mølle, og er et af Kappels vartegn. Det er den største vindmølle i Slesvig-Holsten og usædvanlig ved, at der udover kornmaling også var et savværk. Møllekrop-

pen er stor og bastant, mere sjælden end køn, med det kraftige gulstensmurværk. Fra det høje galleri er der en glimrende udsigt over Kappel og Slien. Møllen var i brug indtil 1964, blev erhvervet af Kappel i 1976, og gennemgribende restaureret 1977. I dag findes her udover møllemuseum og turistinformation, et arbejdende savværk.

Møllens savværk blev etableret i 1900 og maskinerne blev drevet af "Amanda". En del af de gamle maskiner er bevarede. Siden 1996 har savværket været arbejdende museum, her kan man se de mange fuldt funktionsdygtige maskiner i brug.

VETERANJERNBANEN KAPPEL – SØNDERBRARUP

To veteranog, med store skandinaviske damplokomotiver som trækraft, kører jævnligt den 15 km lange strækning mellem Kappel – Sønder Brarup. En glimrende måde at få præsenteret det kupe-rede landskab med de mange levende hegn. Toget kører på ikke fastlagte tidspunkter fra maj til september.

SLIEN-MUSEUM

I Mittelstrasse 7 kan man få et indblik i Kappels fortid som fiskeri- og søfartsby og byens udvikling op til i dag.

MUSEUMSHAVNEN

Siden 1981 har der, på den lange anløbsbro i havnen, været muligt at se over 20 forskellige klassiske skibe, alle privatejede og velrestaurerede, og med hjem-

havn i Kappel. I sommersæsonen er tallet suppleret med mange besøgende veteranskibe.

På H. C. Andersens vej ligger de danske mindretalsinstitutioner: Kaj Munk børnehaven og Kaj Munk Skolen. www.Kappel.de meget informationsrig hjemmeside med stikord, hvor man kan få klar besked om kulturbegivenheder, booking, museer, åbningstider og meget andet.

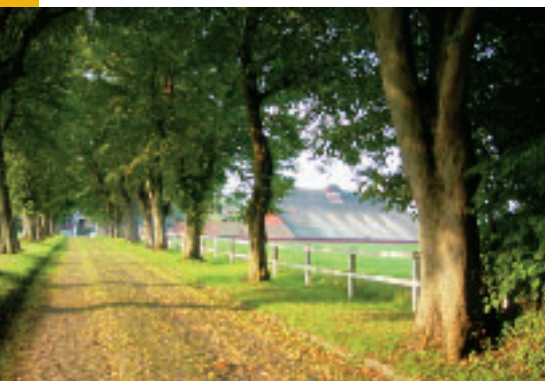
MOSEHOLM

Fra Kappel er der i luftlinie fem kilometer mod øst til den lille idylliske fiskerby Moseholm. Men der er 12, i øvrigt meget smukke kilometer, ad landevejen, når man skal omkring bugten. Byen blev anlagt i 1701, dengang på en ø i Sliens munding. Her er kun godt 700 fastboende, men mange flere om sommeren. Her fiskes stadigvæk og det er muligt at få frisk fisk ved kutternes hjemkomst til havnen eller i en af de mange fiskerestauranter. Her er udover fiskerihavn en stor lystbådehavn med 450 pladser og mulighed for surfing. www.maasholm.de/

I 1994 overtog Moseholm kommune et militært område på Ø. Siden har man arbejdet med at lave et naturoplevelsescenter, et gratis og informativt tilbud til både børn og voksne, omhandlende temaerne Slien og Østersøen.
www.Naturerlebniszentrum.de

Nordvest for Moseholm ligger et naturbeskyttelsesområde, der byder på et betydeligt plante og fugleliv. Området består af en række krumodder dannet af materiale fra den sydligere liggende Schönhagener Klint. Materialetransporten er så stor, at det er nødvendigt at holde Slimundingen åben mekanisk. Naturbeskyttelsesområdet på knap 400 ha er ikke åbent for offentligheden, med mindre man går sammen med en af naturvejlederne, der holder til i "Hütte des Vogelwarts" ved indgangen til reservatet. Ved hytten er der opsat et infocentrum, hvor man kan orientere sig om fugle- og planteliv. Her yngler, raster og fouragerer et utal af fugle, både vade- og gæs, måger, svaner og småfugle. Over 200 forskellige fuglearter er set under fugletrækket forår og efterår.

Her er desuden optalt over 160 forskellige plantearter i de yderst forskellige leveforhold, der forekommer her.
www.jordsand.de/oehe

RØST

Herregården Røst ligger få km vest for Kappel, og nås ad vejen mod Arnæs. Dens navn står allerede nævnt i kong Valdemars jordebog i 1231. Hovedbygningen er dog fra henholdsvis 1590 og 1642. Efter skiftende ejere, blev godset overtaget i 1498 af slægten Rumohr, der først i 1797, efter næsten 300 års ejerskab afhændede Røst. Samme familie ejer i dag de to godser Runtoft og Drølt. Det er desværre ikke muligt at se nærmere på Røsts imponerende bygninger, adgangen stopper ved portbygningen, men man kan da se den lange herregårdslade.

ARNÆS

Arnæs, der ligger ca. tre km syd for Kappel, er speciel, både hvad angår beliggenhed og tilblivelseshistorie. Den lille by med omkring 350 indbyggere er i øvrigt Tysklands mindste købstad. Arnæs blev grundlagt af en gruppe Kappelborgere, der ikke ville lade sig kue. Ditlev Rumohr, ejeren af herregården Røst, ville gøre Kappels indbyggere til livegne, og det endda efter at samme Kappelborgere havde løskøbt ham fra tyrkisk fangenskab. Ca. to tredjedele af byens omkring 100 familier, valgte i 1667 at starte et nyt samfund på den lille ø Arnæs i Slien. Her lavede man en række lange, smalle og ens parceller,

alle med adgang til fjorden. Handel, fiskeri og søfart fik velstanden i byen til at vokse, og på et tidspunkt blev den regnet for at være Angels rigeste by. Efter Danmark i 1864 havde tabt både krig og landområder, gik det tilbage for byen, der mistede sine skandinaviske markeder. Arnæs, der siden 1796 har været en halvø, har kun en gade, den er til gengæld næsten 800 meter lang og smukt markeret med lindetræer. Her ses mange fine gavlhuse med små "Utluchten" – vindfang mod gaden. Læg især mærke til Langegade 13, der regnes for at være byens ældste beboelseshus.

Byen var tidligere stærkt knyttet til Danmark. Den lille kirke er fra 1673 med tårn fra 1825. I kirkerummet er en del gamle skibsmodeller skænket af de lokale skippere.

www.stadt-arnis.de/

SØNDER BRARUP

Skal man væk fra den turistvrimmel, der kan være langs kysten, kan man søge ind i Angel. Her er der mulighed for uforstyrret at nyde de fine mosaikker af

mark, eng, småskove og levende hegn. Man kan evt. tag turen med veteranorgene, der går gennem det smukke landskab mellem Sønder Brarup og Kappel.

Sønder Brarup, der i luftlinie ligger ca. 10 km sydvest for Kappel, har været en af de betydende byer i det sydlige Angel, den er blevet kaldt Angels hemmelige hovedstad. I dag har den omkring 3.800 indbyggere. Byen nævnes første gang i 1231, men at her har været mennesker lang tid før, vidner fundene i Thorsbjerg Mose om. I den lille skovmose, i byens nordlige udkant, er gjort talrige fund af våben, tøj, vogndelev, smykker og mønter, meget af det slået itu og ofret til krigsguden. Ofringerne er blevet foretaget fra 100 år f.v.t. til 400 år efter. Fundene kan hovedsageligt ses på Gottorp Slot, men også på Nationalmuseet i København. Over for mosen ses en noget slidt gravhøj med en stenkreds, "Kummerhy", fra bronzealderen. Skilte viser til mosen i den nordlige udkant af byen på vejen mod Nørre Brarup. 700 meter øst for mosen, i Kildegade, ligger den gamle helligkilde, der måske er den egentlige årsag til Sønder Brarup og det årlige marked "Brarupmarkt", som man med sikkerhed ved, har fundet sted siden 1593. Markedet foregår i den sidste weekend i juli og har udviklet sig til en større folkefest

Sønder Brarup danske skole er en af de større med ca. 100 elever og hjælpeskole, grundskole og hovedskole op til 9. klasse. I byen findes også dansk børnehave og en dansk menighed, hvis nye kirke blev indviet december 2002.

www.suederbrarup.de/

www.brarupmarkt.de/

NØRRE BRARUP

Et par kilometer nord for Sønder Brarup ligger Nørre Brarup, hvor en af de fem fine kvaderstenskirker ligger, som tidligere nævnt under Munkbrarup. Kirken, omgivet af lindetræer, er fra omkring 1200 og har et gammelt fritstående klokketårn. Det er fra omkring 1300 og er en af de ældste træbygninger man kender. Læg også mærke til den dobbeltsøjlede sydportal, der er udsmykket med relieffer. Alteret er fra 1500, om trent samme alder som bronzedøbefonten.

LINDÅ NÆS

Syd for Sønder Brarup ligger Lindå Næs og Lindå Nor. Et smukt område med stråttækte huse og rapsmarker. Her har Slien et meget varieret løb med mange vige og odder. I klart vejr, en forsommermorgen, er det et drømmelandskab. Ved Lindå Næs er en af de fire overgangsmuligheder over Slien. Der er klapbro her og i Kappel, og færgeovergang ved Brodersby/Mysunde og Arnæs. Broen ved Lindå Næs er en pudsig konstruktion – en kombineret vej- og jernbaneklapbro, bygget i 1880. Den har kun et spor, og når toget skal over, må andre trafikanter vente. Lige på den anden side af Slien, ligger herregården Stubbe, bygget i 1804-1808. En sti der følger hele denne sydlige side af fjorden går forbi herregården.

Ved Lindå Nor ligger godset Lindå. Det er fra 1500-tallet og den oprindelige hovedbygning er ikke særlig stor, stråttækt med gavlbindingværk. Byg-

ningen rummer kun "Riddersalen", et stort granitbelagt rum. Huset ligner næsten en kulisse, og har da også været anvendt som sådan i flere tyske film og TV-serier. Det nærliggende Christianslyst har været jægerhus/skovridergård under godset Lindå.

CHRISTIANSLYST

Mon ikke en del af denne bogs læsere har et nært kendskab til Christianslyst? Jeg har i hvert tilfælde, og er fra en tid, hvor det at skulle på lejrskole i et andet land, var noget helt specielt. Faktisk var det første gang jeg skulle til Tyskland, som jeg kaldte det, selv om min far lidt irriteret sagde, at det ikke var Tyskland, men Sydslesvig. I hvert tilfælde husker jeg turen og opholdet som var det i går. En sjov og lidt hektisk lejrmutter, og en noget korthovedet og bøs lejrfatter. De unge mennesker fra de omliggende landsbyer, som vi blev advaret i mod – det var nogle bøller – de stod og hang

omkring lejrskolens hegn, med deres smøger, læderjakker og knallerter og sy-nede vores piger.

Jeg husker også butikernes eldorado af slik og forbudne våde varer og så de mange busture, der ikke var sjove for en køresyg, ud til de mange historiske seværdigheder. Et hårdt program, som var det første møde med levende historie, en oplevelse for livet, som blev mulig pga. Christianslyst.

Den gamle bygning, Christianslyst, blev opført på foranledning af Christian 7. i 1787 som jagtgård under godset Lindå. Under Christian 8. blev gården skovriderbolig. Den stærkt forfaldne gård blev i 1952 overtaget af Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger og blev anvendt til dansk lejrskole. I 1971 blev ny kursusafdeling med plads til 120 overnattende indviet. For nybygning og restaurering stod Jørgen Stærmose, der tidligere havde stået for Idrætshallen i Flensborg.

Det danske mindretals institutioner ejer fire lejrskoler i Sydslesvig; Skipperhuset i Tønning, Tydal i Eggebek, Trenehytten i Tarp og Christianslyst. Grænseforeningen støtter danske lejrskoleelever med et tilskud, der dækker transportudgifter syd for grænsen til lejrskolen. Nogle betingelser skal være opfyldt, bl.a. at lejrskoleopholdets tema skal have fokus på det danske mindretal. Grænseforeningens organisationskonsulent tilbyder at komme som gæstelærer, og fortælle om sydslesvigske forhold i et forløb, der tager to lektioner, uden udgift for skolen.

www.lejrskole.de/

www.graenseforeningen.dk/lejrskole.html

BRODERSBY

Brodersby er et godt eksempel på, at man bare kan tage chancen og dumpe ind. Der er simpelthen så mange seværdige steder langs Slien, her er vidunderlig natur og de fleste steder en seværdig kirke, spændende og vedkommende historie, interessante bygninger eller et museum.

Ved Brodersby går den lille kabeltrukne færge til Mysunde, den trækkes simpelthen op på en skrå sliske. Det er smidig og hurtig færgetrafik – der sej-

les, når der er kunder. Her på Sliens smalleste sted er der bare små 120 meter, nogle få kilometer vestligere når den en bredde på fire kilometer. Overgangsstedet var et af nøglepunkterne i Slesvigskrigene, både i 1850 og også i 1864, hvor de første egentlig kampe mellem danskere og prøjsere/østrigere fandt sted her den 2. februar. På flere kirkegårde i området kan man se danske soldatergrave, bl.a. ved Brodersby Kirke. Her er også en mindesten for 28 danske faldne fra kampene den 12. september 1850. Brodersby kirke er en smuk hvid fritliggende kampestenskirke fra 1100-tallet. Den særegne tilbygning af

træ er klokketårn. I kirken afholdes hvert år sommerkoncerter.

I byen er også et lille hjemstavns-museum, der rummer elementer af byens sidste 150 års historie. Det var i øvrigt ved Brodersby, nogle fiskere fik en overraskende fangst i 1250. De fandt Erik Plovpenningss halshuggede lig. Erik havde erobret Slesvig fra broderen Abel og blev myrdet efter at have besøgt denne.

DET VESTLIGSTE ANGEL – TIL MOTORVEJ E45-A7

Mellem Slesvig og Flensborg, langs den gamle hovedvej, er landskabet fladere og mere rigt på søer og moser end østpå. Flere af de åer, der vestpå samles i Ejderen, har udspring her i området.

Trods de mange idyller og mange smukke naturområder, må man ikke glemme den blodige historie, der også trækker sit spor gennem landskabet. Her døde mange unge mænd, både i Treårskrigen og ved tilbagetrækningen i 1864. Her findes utallige mindesmærker og krigergrave, der for altid husker den opmærksomme besøgende på Slesvigs historie. Oversø, Sankelmark og Isted huskes især som krigsskuepladser. På Lyrskov Hede stod også et drabeligt slag, men ca. 800 år før Slesvigskrigene fandt sted.

HÆRVEJEN

Når man kører ad motorvejen fra Flensborg til Slesvig ad den gamle hovedvej, kommer man forbi de fleste af områderne, der er omtalt nedenfor. Man bevæger sig også af sted påfaldende tæt på de gamle hærvejsspor, der ligger i så farbare områder som muligt, helst væk fra skove, moser, vandløb og store bakker. Hærvejen, som den først blev kaldt efter Hugo Matthiesens beskrivelse af den i 1930, kan man følge fra Vendsyssel til de gamle naturlige grænser mod syd

ved Dannevirke og Ejderen, for derefter at falde sammen med vejsystemer, der fører endnu videre mod syd. Alderen kan man kun gisne om, men langs dens spor ses mange runesten og bronzealderhøje. Et andet navn for Hærvejen er Oksevejen (på tysk ses skilte til Ochsenweg), der skyldes de store studetransporter til bl.a. markederne i Husum.

Ved grænsen Bov-Padborg deler Hærvejen sig i flere. Efter 1200 trak Flensborg en hærvejsarm til sig "Den krumme Vej", der dengang gik igennem byen og fortsatte sydpå. Syd for Bov kan man se noget af Den krumme Vejs brolægning, usædvanligt, for Hærvejen var normalt ikke brolagt. Ved Trene Å samles en del hærvejsspor. Syd for Frørup kan man endnu se et vad, der går over Trene Å, med de gamle oprindelige trædesten. Syd for åen deler Hærvejen sig mod Holtingsted og Isted, forbi de historiske krigsskuepladser og mod Slesvig. Syd for Slesvig når Hærvejen Dannevirkes hovedvold og fortsætter mod Rendsborg.

Man kan finde turforslag, kortmateriale, cykelruter m.m. ved på www.google.dk at søge på "Ochsenweg".

JARUPLUND

Syd for Flensborg og syd for den lille by Jaruplund ligger Nordens sydligste folkehøjskole. Sydslesvigs første højskole

ved Oversø var lukket i 1889, efter 2. Verdenskrig opstod behovet for igen at oprette en dansk folkehøjskole i Sydslesvig. Efter arbejde fra mange gode kræfter og efter at have overvundet mange besværligheder, kunne man den 8. september 1950, på Grundtvigs fødselsdag, foretage indvielsen af den nye højskole bestående af tre barakker, på den smukke jord ned til Jaruplund Sø. I dag virker Jaruplund Højskole i moderne bygninger med alle nødvendige faciliteter og med 37 enkelt- og dobbeltværelser. 16 lærere er tilknyttet højskolen.
www.jaruplund-hoejskole.de/

I Jaruplund by findes desuden findes dansk skole med 37 elever og 4 lærere, og børnehave.

SANKELMARK

Det danske tilbagetog fra Dannevirke til Dybbøl blev dækket af 7. brigade, der ved Sankelmark den 6. februar, kom i et voldsomt slag mod et østrigsk rytterregiment. Slaget kostede danskerne godt 780 døde, sårede eller tilfangetagne, men resten af hæren vandt kostbar tid og tilbagetrækningen blev sikret. Ved Sankelmark er opstillet krigsmindesmærker for både danske, tyske og østrigske faldne.

Den 66 ha store Sankelmark Sø egner sig til en rundvandring. På den til tider mudrede sti tager det 1½ time. Hvis man er heldig, kan man i den nordlige ende af søen se isfuglen.

OVERSØ

Umiddelbart syd for Sankelmark Sø, ca. 15 kilometer syd for Flensborg ligger Oversø, der nok er mest kendt for den imponerende kirke og "Historischer Krug", en af de gamle hævejskroer.

Kroen nævnes i 1519, fik kongelige privilegier af Frederik 7. i 1851 og har siden 1819 været ejet af familien Hansen-Mörck. Man var tæt på begivenhederne, både under Første og Anden Slesvigske Krig. Om morgenen den 6. februar 1864, før slaget ved Sankelmark, var her sta-

dig dansk hovedkvarter på kroen. I løbet af dagen blev kroen omdannet til lazaret og stabskvarter for østrigerne. Her blev taget vare på sårede fra begge sider, kroparret var med til at hjælpe, bl.a. blev der kogt frisk suppe til de sårede, en ret, det siden er blevet tradition at servere på denne dag, til minde om slaget. Siden 1864 har kroen heddet Den historiske Kro, "Historischer Krug".

I dag er det en af de helt fine kroer, den er velrestaureret, har ry for at være et spisested i topklasse og har indenfor en udstilling med våben, kort og fotos fra de Slesvigske Krige. Ved Parkeringspladsen foran hovedindgangen ses krigsmindesmærker. Fred og atmo-

sfære spoleres dog noget af nyere byggerier og vej 76, der går lige forbi kroen. www.historischer-krug.de

Også kirken i Oversø bærer præg af, at nærheden af det gamle overgangssted ved Trene Å har været et trafikknudepunkt, et potentielt uroligt område. Kirkens bombastiske kampestens-vesttårn fra 1100 er iøjnefaldende – gudshus, fæstning og lager i et. På kirkegården ses danske krigergrave, bl.a. ligger oberstløjtnant Jacob von Stürup fra jægerkorpset her. Han faldt den 24. april 1848 i kampe ved Oversø under tilbagetrækningen fra Slesvig.

TRENE Å

Trene Å udspringer ved Træsø, omkring 5 kilometer øst for Oversø. I Træsø mødes fra øst Kielså og Bondeå og i vest løber Trene Å fra. Efter Oversø løber Trene Å næsten stik syd, optager Jerrisbæk og Bollingsted Å, hvorefter den syd for Hollingsted optager Rheider Å. Et virvar af åer og bække, der løber sammen, før de stik vest løber i Ejderen i Frederiksstad. Helt tilbage til vikingetiden blev varer fragtet over land fra Hedeby til Hollingsted. Via Trene Å og Ejderen kunne man nå Nordsøen og spare den lange tur rundt om Skagen.

FRØRUP BJERGE

Frørup Bjerge er et lille naturbeskyttelsesområde på 90 ha og en del af et større naturbeskyttelsesområde. Her har tidligere været gravet grus, ral og sten. I 1920erne var her det største ud-

vindingssted i Nordtyskland. Det udvundne blev bl.a. brugt til at bygge Hindenburgdæmningen, der forbinder Sylt med fastlandet. Mængder er også gået til kystsikring ved Nordsøen.

Frørup Bjerge er et godt eksempel på, at råstofgrave kan blive til spændende natur. Her er frodig ege – og bøgeskov med mose og hedelandskaber. Sydligt ligger Budschimoor, der ved opstemninger er blevet bragt tilbage til naturtilstand. Her er tykke tæpper af sphagnum og i foråret et smukt, næsten eventyragtigt, flor af kæruld. På hedeområderne er hedelyng, klokkelyng og de små typiske hedeberbuske. I de tørre områder, mellem mose og hede, kan man se at skoven langsomt er ved at få fodfæste, her ses birk, eg, bævreasp og

vrietorn. Hvis man vil bevare hede og mose, skal træerne med jævne mellemrum fældes. Her er flere fine udsigtspunkter på stien, der fører rundt i området fra P-pladsen, hvor det i øvrigt er muligt at grille.

ISTED

10 kilometer nord for Slesvig ligger det lille samfund Isted, med godt 800 indbyggere. Navnet bærer i sig død og samtidigt en stor sejr for danskerne, der her i 1850 slog slesvigholstenernes oprørsdrømme ned. Ca. 30.000 oprørstropper stod over for ca. 36.000 danske over en 20 kilometer lang front fra Solerup i vest til Vedelsvang Å i øst. Nogle tyske kilder nævner 27.000 mod 37.000

danske. Den 25. juli 1850 blev datoen for det blodigste slag, der nogensinde er udkæmpet på dansk jord. Kampene bølgede frem og tilbage, men endte med dansk sejr. Tabstallene er der stadigvæk tvivl om, men det nævnes at omtrent 800 danske blev dræbt og 2800 sårede, godt 500 slesvigholstenere døde, omtrent 2300 blev sårede. I kampene blev også generalmajor F. A. Schleppegrell og hans stabschef oberst Frederik Læssøe dræbt, de er begravet på Flensborg Kirkegård. Flere steder i området er der rejst mindesten; for Læssøe og Schleppegrell, hvor de faldt, henholdsvis ved Gryde skov og nord for Isted Sø.

Over for Isted kirke, en kilometer vest for Isted, blev der i 1930 indviet en tysk mindehal. Den blev lukket pga. forfald i 1976, men blev senere retableret og her er nu dokumenter, kort, fotos og våben og udrustning fra både oprørere og danskere fra begivenhederne i Treårskrigen. Tæt ved hallen er rejst en obelisk til minde om de faldne.

Syd for mindehallen ligger Røverhulen "Rauberhöhle", en gravhøj med gravkammer. Denne jættestue fra tragt bægerkulturen, er omkring 5000 år gammel og en af de få nogenlunde bevarede i Sydslesvig.

Sydøst for Isted og nord for Langesø ligger den 38 ha store Isted Sø, en relativ fladbundet sø med en maksimal dybde på 2,5 meter. Syd herfor ligger den lille idylliske skov, Isted Skov, i det ellers skovfattige landskab mellem Flensborg og Slesvig. I den kuperede skov er der gode vandre og cykelstier. Omtrent den halve bevoksning består af løvskov med eg, bøg og birk og resten nåletræer som

rødgran, sitka, lærk og douglas. Her er et varieret dyreliv og historien er nærværende, som altid i Sydslesvig. Hærvejen går igennem Isted Skov og her findes også krigergrave fra slaget i 1850.

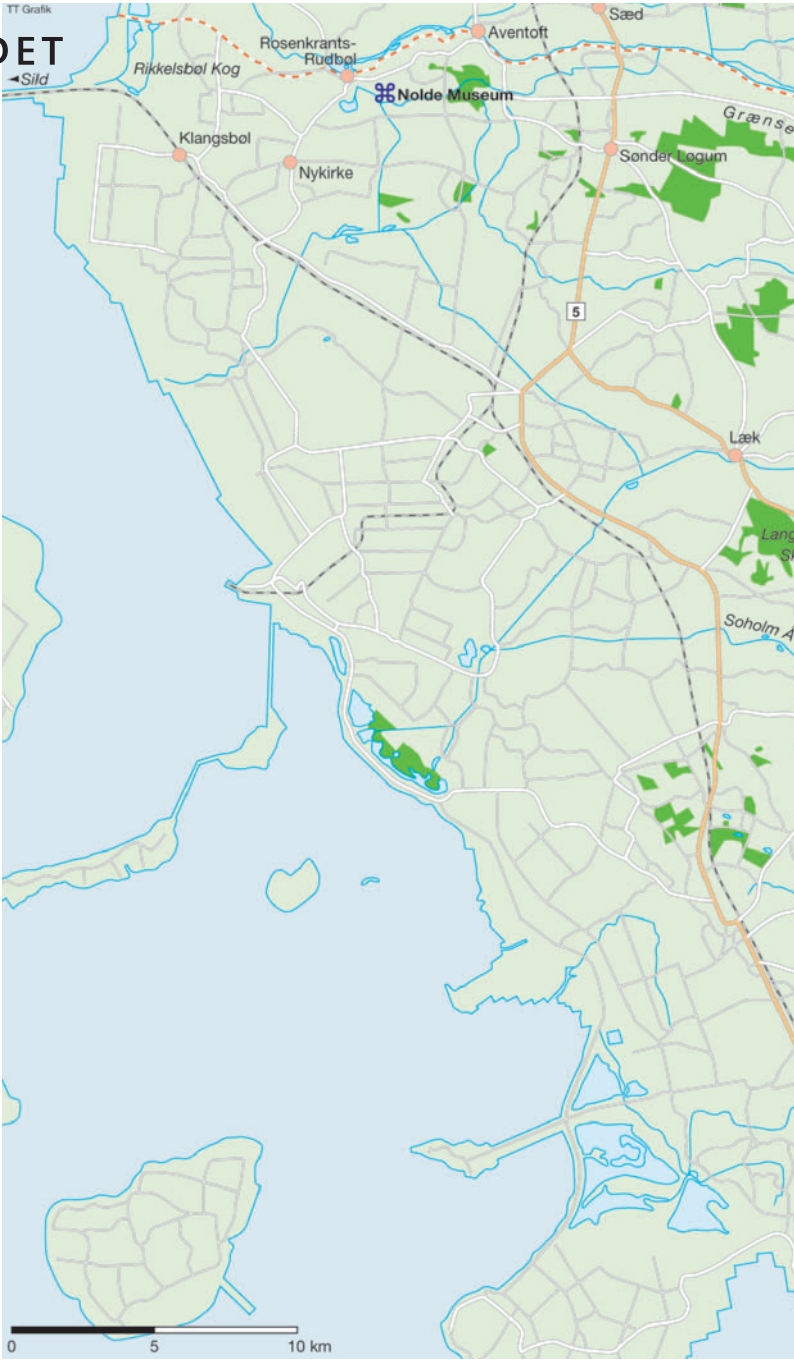
www.idstedt.de/

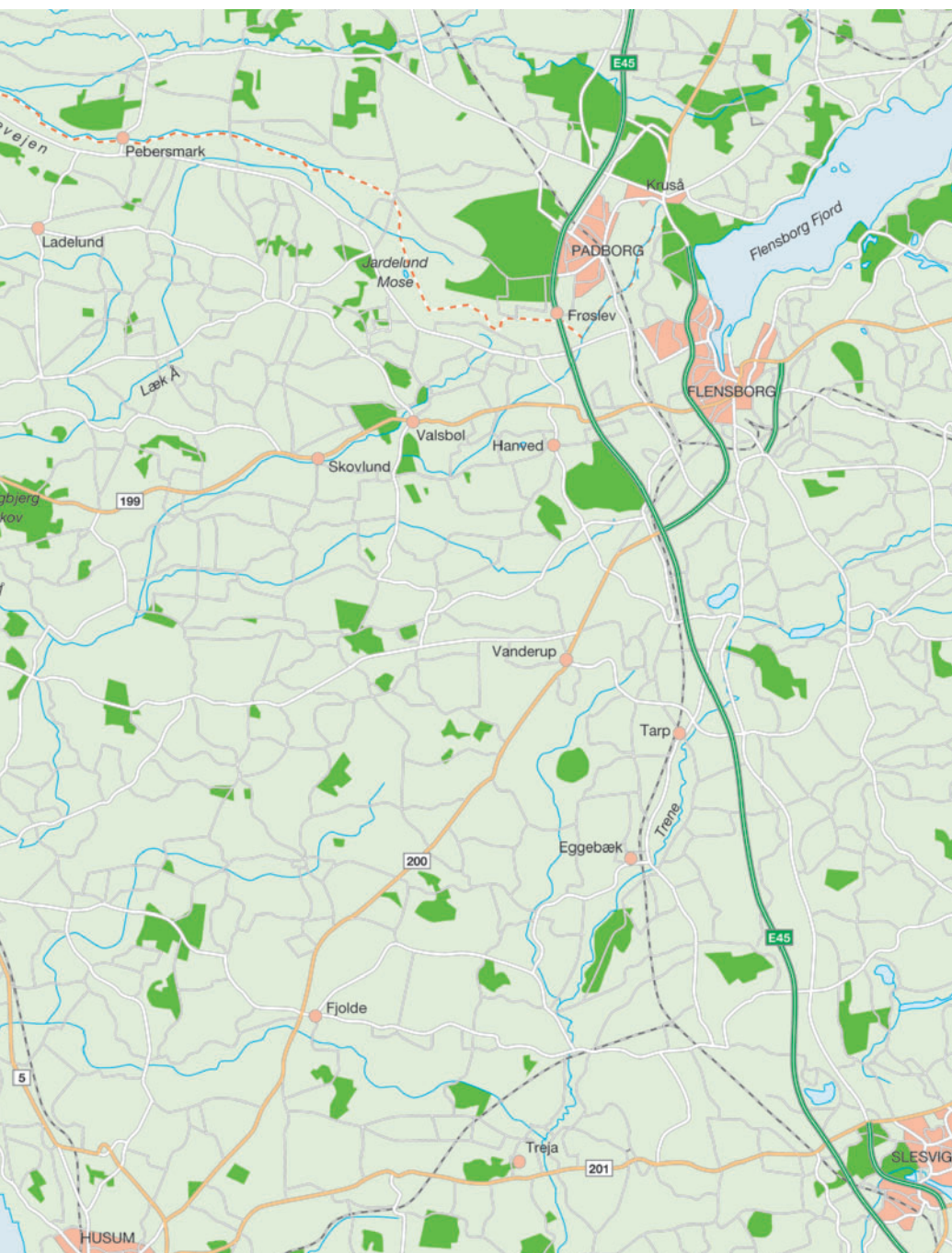
LYRSKOV HEDE

Tæt ved Lyrskov, en lille by med 1100 indbyggere, og ved Hærvejen ligger eller rettere lå Lyrskov Hede. Heden er væk i dag, men her stod i 1043 et sagnomspundet slag, hvor Magnus den Gode slog vndernes talmæssigt overlegne hær i det måske blodigste slag i Norden indtil da. Men Magnus skulle da også have hjælp fra drømmesyner og bimlen fra klokken "Glad" i Nidaros.

Ved Lyrskov findes et pænt bevaret stykke af Hærvejen.

MIDTLANDET

MIDTLANDET

LANGS GRÆNSEN FRA FLENSBORG TIL DET FREMSKUDTE DIGE

På den tyske side af landegrænsen går en smal, meget lige og ikke særlig befærdet vej. Vejen blev i sin tid anlagt af nazisterne, som en cementvej i stil med dem vi kender fra de tyske anlæg op langs den danske vestkyst. Den, i dag asfalterede vej, går i store træk ligeud fra Flensborgforstaden Harreslev til Aventoft, syd for Tønder i vest. Herefter kan man følge vejen, der her løber nær ved grænsen, til Rødenæs, der ligger tæt på det nyindvundne Rikkelbøls Kog. På vejen passerer man vejene til de lovlige grænseovergange; Padborg, Pebersmark, Sæd, Aventoft og Rudbøl, før Schengen-aftalen også gav mulighed for at passere tidligere lukkede overgange. Fra El-lund, er det et næsten mennesketomt område til man når Aventoft, man passerer kun få småsamfund og fritliggende gårde

Fra øst mod vest ændrer landskabet sig fra det frodige, bakkede morænelandskab, til det fladere gestlandskab for helt i vest at gå over i den inddigede marsk og vaden. Kun omkring 50 km i luftlinie, og ikke så meget mere langs Grænsevejen, skiller fjorde, kystskrænter, morænebakker og frodigt landbrugsland i øst, fra vidt udsyn over den flade marsk, digerne og Vadehavet i vest. Det er ikke mange steder, man på så kort tid, kan nå et så dramatisk skift fra en landskabstype til en anden.

JARDELUND MOSE

Nogle få km inde i landet kan man på højre hånd se ind til til Jardelund Mose, der sammen med Frøslev Mose på den danske side udgør et naturområde på godt 500 ha, hvoraf 280 ha er mose. Afvandringsprojekter efter 2. Verdenskrig udtørrede efterhånden mosen og det naturlige dyre- og planteliv forsvandt. I 1995 blev grøfter i og omkring mosen lukket, så den naturlige mosedannelse kunne tage fart igen. I dag ser det ud til at dette projekt er lykkedes. I den vestlige ende af mosen, er der skiltet til en hytte, hvor man kan få flere informationer. En sti fører herfra 2,5 km rundt i mosen.

LADELUND

Omtrent midtvejs viser et skilt mod syd til Ladelund, hvor der i vinteren 1944 var en arbejdslejr med 2000 udstationerede kz-fanger fra Neuengamme ved Hamburg. De 300 omkom, heriblandt 106 hollændere fra landsbyen Putten. I Ladelund findes en mindehal og på kirkegården er der opsat mindekors og tavler over de døde. Et par kilometer nord for Ladelund findes Ladelund Naturbad i smukke omgivelser. Det 2 ha store søbad, består af to små forbundne søer og her er strand, springtårn, lege-

redskaber og mulighed for at stå på vandski.

Ladelund Danske Skole fra 1936 og Tinningsted Danske Skole fra 1946 blev i 1997 lagt sammen, da der ikke var elevgrundlag nok til at drive to separate skoler. Elevtallet er i dag 17 elever. Her samarbejdes med Ladelund Danske Ungdomsskole og "Kirkevang", det lokale forsamlingshus fra 1934.

www.kz-gedenkstaette-ladelund.de/

www.ladelund-online.de/

www.dansk-i-ladelund.de/

SØNDER LØGUM

Få km vest for Ellehoved går vej B5 sydpå mod Sønder Løgum og mod Læk. Sønder Løgum har i sig selv ikke meget at byde på, men øst for byen ses nogle indlandsklitter, et ret usædvanligt syn her i området. Nordvest for Sønder Løgum ligger en lille skov, plantet på heden i 1872 – og en af de få skove i området, med en smuk og afvekslende be-

stand af gamle træer. Her ligger også skovmosen "Schwansmoor".

I Humptrup, umiddelbart vest for Sønder Løgum ligger den danske Bavneshøj Skolen med 23 elever og tre lærere. Her ligger også den danske børnehave.

Grænsevejen mister nogle få km vest for vej B5 den næsten rette linie. Holder man til højre mod Aventoft, med mange grænsekiosker og en munkestenskirke fra 1200-tallet, og derfra fortsætter mod vest, får man en smuk tur gennem små landsbyer og det gennemkanaliserede marsklandskab.

I Aventoft findes dansk børnehave og det ser nu også lyst ud i pastoratet, hvor man ellers, har haft problemer med at finde plads til kirkelige aktiviteter og foreningens daglige virke. I 2004 gik byggeriet af et nyt menighedshus i gang, støttet med to millioner kr. af A. P. Møller og hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond.

NOLDE MUSEET

Et stykke inde på det flade land viser skilte til Noldemuseet ved Søbøl. Her er det værd at dvæle lidt, både ved museet og den spændende person Emil Nolde. Museumsbygningen er helt speciel arkitektonisk, hvilket stilles i relief af de smukke marskgårde, der ligger lige omkring museet. Her boede Nolde (1867-1956) der selv tegnede huset. Ved museet er Noldes dejlige have, cafeteria og en butik, hvor man kan købe Noldes malerier på postkort og plakater.
www.nolde-stiftung.de

Emil Nolde (1867-1956) regnes for at være en af ekspressionismens førende malere og tilmed en af de helt store akvarelmalere. Emil blev født i et bon-

dehjem som en Hansen, i landsbyen Nolde tæt ved Tønder. Som ung begyndte han den livslange uddannelse, der var med til at give hans kunst den store bredde.

24 år gammel blev han uddannet som træskærer og tegner i Flensborg. Årene derefter underviste han i modellering og malede sine første landskabsakvareller. Op til århundredeskiftet, var han på malerskole i Dachau hos Hölzel, senere studerede han på Louvre.

I 1902-1905 var Nolde i København, hvor han mødte nogle danske kunstnere. Her kan nævnes Viggo Johansen, Wilhelm Hammershøj og J. F. Willumsen. Han mødte danske Ada Vilstrup, de blev gift i 1902, det samme år hvor han tog navn efter fødestedet Nolde.

Parret flyttede i perioder meget. Om

sommeren boede de på Als, om vinteren i en lejlighed i Berlin. Umiddelbart før 1. Verdenskrig var Nolde med på "Den tyske Ny Guinea-Ekspedition." Oplevelser fra rejsen kom bl.a. til udtryk i nogle hundrede farvekridttegninger, en del store akvareller og 19 malerier. Før ekspeditionen havde Nolde fået sit egentlige gennembrud på udstillinger i bl.a. Hamborg og Essen. Efter ekspeditionen flyttede Nolde fra Als til et lille bondehus ved Vidåen. Han opnåede dansk statsborgerskab ved genforeningen i 1920, en status han beholdt til sin død. I perioden malede Nolde nogle fantastiske akvareller på halligen Hoge

I 1926 købte Nolde gården Søbbølgård nogle få km syd for grænsen. Her byggede han og indrettede sig sammen med Ada Nolde. Det meget specielle hus blev opført efter Noldes udkast, en funkis villa med atelier, der brød og bryder totalt med byggetraditionen i marsken. Noget der særligt lægges mærke til, fordi 2 meget smukke marskgårde på værfter ligger på hver side af Noldes sære hus.

Kunstnerisk gik det godt for Nolde disse år. Han blev anerkendt, bl.a. blev han udnævnt til æresdoktor ved Kiels Universitet. Han byggede og anlagde have i Søbbøl, skrev på sin selvbiografi. I 1932 udstillede han sammen med andre fremtrædende tyske kunstnere på The Museum of Modern Art i New York.

I 1933-34 begyndte nationalsocialisterne at røre på sig. Nolde selv blev medlem af Nordslesvigs tyske Nazistparti NSAN. Alligevel og trods det, at Nolde selv mente, at han, i sine billeder, gav udtryk for den "germanske urkraft", rettede nazisterne flere og flere angreb på hans kunst. I 1935 af hans arbejder blev beslaglagt og han blev rigt præsenteret på udstillingen "Entartete Kunst" (degenereret kunst), der blev vist i en række store tyske byer. I 1941 fik han tolt forbud mod at male og trak sig tilbage til Søbbøl. Her arbejdede han trods forbudet. I perioden 1938-45 blev det til over 1300 små akvareller som kaldtes "Ungemalte Bilder", samt 15 oliemalerier. I 1944 blev hans og Adas lejlighed i Berlin bombet og et stort antal malerier gik tabt.

Ada døde i 1946, Nolde giftede sig igen i 48 med Jolanthe Erdmann. Efter 1945 modtog han en række priser og i 1952 ordenen "Pour la Merité". Efter krigen og indtil 1951 malede Nolde kun oliemalerier. Derefter og indtil 1955 kun akvareller.

Nolde døde den 13. april 1956 i Søbbøl. Hans livsværk, en del af kunsten, huset og haven er sikret eftertiden gennem den testamentariske grundlæggelse af "Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde".

ROSENKRANTS – RUDBØL

Lige vest for Noldemuseet kommer man til Rosenkrants – Rudbøl, der er kendt for den sære grænsedragning. Siden Genforeningen har grænsen gået ned midt igennem bygaden, grænsestene med numrene 242-247 ligger i asfalten. Nr. 242 viser ved et knæk, at her går grænsen ned mellem et par haver. D betyder Danmark og DRP Deutsches Reich Preussen. Grænsen og Vidåen går gennem den smukke Rudbøl Sø.

KLANGSBØL

Denne lille stationsby er sidste chance for at komme med toget til Sild. Her er

også fastlandets eneste stråttækte kirke, en munkestenskirke fra 1200-tallet, med et fritstående klokketårn fra 1900-tallet.

NYKIRKE

I det lille samfund med ca. 1200 indbyggere, helt oppe i Sydslesvigs nordvestlige hjørne, kun små fire km fra den danske grænse, findes også en lille dansk skole. Her undervises 24 elever af fire lærere. Byens munkestenskirke er fra omkring 1200 med et fritstående klokketårn fra 1922. I kirken ses bl.a. en træfløjet altertavle fra 1520, prædikestol fra 1682 og træfigurer, den ældste fra 1300-tallet.

RIKKELBØLS KOG OG DET FREMSKUDTE DIGE

Det sidste stop før Vadehavet er i Rikkelsbøls Kog, og Margrethekog på den danske side af grænsen. I 1979-81 blev det 12 kilometer fælles dansk-tyske dige, i folkemunde "Det fremskudte Dige", bygget for at sikre mod stormfloder. Diget strækker sig fra Emmerlev Klev i nord til jernbanedæmningen til Sild i syd. I Tyskland blev der derved indvundet 500 ha nyt land, i Danmark omtrent det dobbelte, inklusive søer. Her er der rig mulighed for at se principperne i moderne digekonstruktion, landvinding, og ikke mindst det helt fantastiske fugleliv, der altid er i Vadehav og marsk. Man kan gå rundt om Rikkelsbøls Kog på diger, eller køre til yderdiget. Helt specielt med dette projekt er, at man for første gang i inddigningens historie har taget hensyn til naturen. Tidligere har det drejet sig om at inddige land, næsten uanset omkostningerne. Fra en hytte kan man i skjul betragte fuglelivet.

Det, der gør hele området så unikt naturmæssigt, er samspillet med den danske side, Margrethe-koget med saltvands- og ferskvandssøer. Her er et af de mest betydelige fugleområder i verden og den slesvigholstenske del er, sammen med 273.000 ha Vadehavsområder, erklæret Nationalpark.

Der kan ses fugle året rundt. Om foråret og sensommeren er her titusinder af trækfugle, i februar og marts begynder ynglefuglene at indfinde sig. Her er i alt observeret 150 forskellige fuglearter og ønsker man hjælp til turen skal man henvende sig til: Informations-

zentrum Vidding Herred i Klangsøl. Der er lavet en udmærket folder med kort og der er placeret informationstavler i området. Husk langs Hindenburgdæmningen er der led, der skal åbnes, og ikke mindst lukkes. Der kommer jævnlige tog, så kryds ikke jernbanesporene.

Siden inddigningen er koget langsomt blevet til et ferskvandsområde, strandengsvegetationen er væk og i fugtige og våde områder er der nu kommet rør. Ekstensiv afgræsning med får og kvæg holder den høje vegetation nede. De våde enge på dette relativt lille område, trækker masser af fugle til.

Det fremskudte Dige har siden bestået de prøver, det er blevet sat på. Da orkanen i december 1999 var på sit højeste, var det lige ved at gå galt, men orkanen nåede heldigvis sit maksimum ved normalt lavvande. Var orkanen kommet seks timer tidligere eller senere, dvs. sammen med normalt højvande, havde vandet været 1 til 1,5 meter højere, og man havde haft en katastrofe som den værste nogensinde; de store mandedrukninger i 1362 og 1634.

Området Vidding Herred, som Rikkelsbøl Kog hører til, var egentligt et hallig-landskab. Fra 1566 blev området landfast, om end stormfloder i ny og nærv stykker af. Således også i det 17. århundrede, hvor sognet Rikkelsbøl, blev taget af stormfloden.

LANGS B 199

– FRA LÆK TIL HANVED

Midtlandet, er i denne beskrivelse, området fra motorvej E45 i øst og stort set til, hvor marskområderne begynder i vest. Det er omtrent, hvor B 5 går, fra Sæd grænseovergang i nord til Husum i syd. Mod syd er området, som er beskrevet her i bogen, afgrænset af B 201 mellem Slesvig og Husum.

Midtlandet virker udramatisk i forhold til de store morænebakker og de smukke udsigter man har i den østlige del af Sydslesvig. Her mangler også det usædvanlige landskab, som marsk, vade, øer og halliger udgør vestpå. De større byer mangler også, skove er der få af, men hvad er der så?

Midtlandet landskab er et mildt landbrugslandskab, med flere hegn og marker med vedvarende græs, end vi ser i Danmark. Et landskab fattigt på skove, men gennemskåret af åer og bække ofte med udspring i Angel i øst. Åer og

bække samles i større og større strømme og løber i Nordsøen gennem en af de store kanaler, eller direkte i Ejderen ved i Frederiksstad, hvor Ejderen og Trene løber sammen og skaber nogle enestående rammer for den smukke by. Her er ikke mange turister, en del charmerende småbyer, nogle med spændende historie og nogle med solide danske mindretal, med skoler, børnehaver og menigheder.

www.gruenes-binnenland.de

LÆK

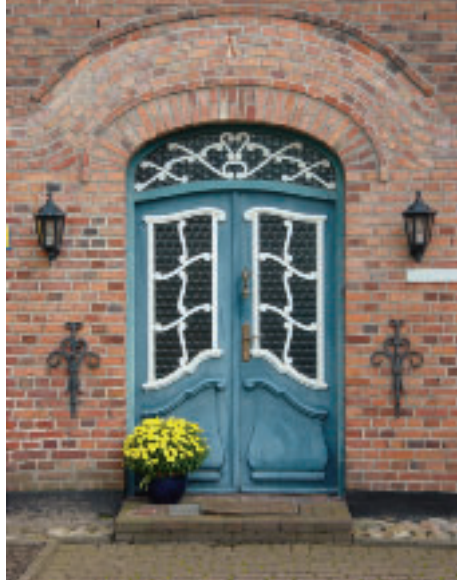
Når man ser Læk i dag, er det svært at forstå at byen engang har været havneby, man kan dog se det i byens våben. Læk er placeret på den vestlige gestrand og har tidligere været et trafikknudepunkt, Hærvejen (Ochsenweg) gik forbi her. Fra havnen i Læk Å var der forbin-

delse til halligerne og øerne vestpå, og sporet, der forbandt Frisland med Angel, passerede tæt på. Læk skriver sig tilbage til 1231, i det 15. århundrede sandede havnen til og Læk mistede sin betydning som havneby. I dag er havet 20 km længere mod vest. Mellem hav og Læk, der ligger lunt på gesten er kog efter kog, inddiget land.

Læk er et forretningsmæssigt og industrimæssigt centrum i amtet Kær Herred, der består af 10 mindre kommuner. I alt bor her 15.000 mennesker, knap halvdelen i Læk Kommune.

Munkestenskirken er fra 1200-tallet og blev senest restaureret i 1875. Flere gamle huse, helt tilbage fra 1600-tallet kan ses på torvet og i Bjerggade, på vejen mod Spragebøl ses på gestranden

en række smukke, gamle stråtede fiskerhuse.

www.leck.de/

MIT SYDSLESVIG . . .

Af Niels Ole Krogh, BorderPress. Foto: Lars Salomonsen

ET ORIGINALT STYKKE EUROPA-VEJ

Af Niels Ole Krogh, BorderPress

– Jeg holder så meget af netop det her sted. Det var her jeg for et par år siden stod med termokanden i hånden og pludselig mærkede lettelsen skylle ind over mig. Og

jeg vidste nøjagtigt hvorfor. For Oksevejen står for mig for menneskers frihed. For retten til at rejse og for retten til at handle hen over nationale grænser. Det ligger dybt i os europæere.

Oksevejen er for mig et stykke europæisk identitet, siger Stefanie Dibbern.

Der er lidt smerte i øjnene og stemmen, for det var slet ikke nogen let erkendelse. Stefanie er født og opvokset i en indeklemmt østrigsk dal. Billedligt talt indbyder det til snæversyn, mens marsk, vadehav og den flade oksevej kan give horisont. Hun er landbrugsbiolog og naturvejleder og mødte sin nordfrisiske mand i Kiel under et ophold, der kun var tænkt som et kort intermezzo i karrieren. Nu bor hun på landet, tæt ved den vestlige oksevej 30 kilometer vest for Flensborg, har fået børn og har sat dem i dansk skole.

Vi står midt i den store Langenberger Forst uden for Læk i et seks kilometer langt sandspor. Midt i indlandsklitter aflejret oven på morænebakker. Lyngheden er

STEFANIE DIBBERN

Født i Østrig, uddannet biolog og naturvejleder. Hendes børn går i dansk skole. Taler nu perfekt dansk og har – efter visse besværligheder – lært at elske det flade marskland og Vadehavet – barndommen blandt stejle bjerge taget med i betragtning. En kender og formidler af sammenhængene i regionens historie – en moderne europæer og aktiv opsnuser af kultur- og naturspor.

netop sprunget ud, den sjældne klokkelyg er her også, sammen med ildfuglen og blåfuglen, der suger nektar i det mørklilla tæppe.

– Her kan du opleve det forunderlige at gå ad seks kilometer uspoleret oksevej, siger Stefanie og fortæller, at sporets karakter af hulvej er skabt af okser.

Frem til jernbanens ankomst omkring 1870 blev kvæget drevet i flokke på op til 1.500 styk fra Nordjylland til Husum, hvorfra de blev udskibet til blandt andet Hamborg og England.

Æselstore, grå eller gråsorte og med en snes jyske hyrder til at tage vare på den dyrebare vare. Jorden har vibreret. Støvet har sat sig i øjne og næse.

– Du kan få en oplevelse, der ligner, i september. Da æder 1.000 får den uhæmmede blåhalm på de samme seks kilometer, fortæller Stefanie.

Okserne tilbagelagde typisk 30 kilometer på en dag. Glas Kro, Karls Kro, Engeheide, Soholmbro – med blot få kilometers mellemrum tilbød gæstgivergårdene deres tjenester til folk og fæ.

– Jeg synes, at det er betegnende, at Karls Kro blot et par kilometer herfra i dag heder Sorbas og ejes af en græker. Det er nærmest symbolsk for den bevægelsesfrihed, Oksevejen har rummet, smiler vejlederen.

ET SKOLEEKSEMPEL

Langbjerg Skov er hendes skov. Ikke juridisk forstås. Men hun føler alligevel et vist ejerskab.

– Den er vel nok Slesvig-Holstens smukkeste, grunder hun.

Helt atypisk blev den fra starten anlagt med en stor variation i træerne. Stefanie kommer her for at løbe, for at sanke træ til det træopvarmede hjem, for at skære pyntegrønt og for at dele sin glæde med børn og lærere. For en naturvejleder er skoven med sin mangfoldighed nærmest et skoleeksempel, når der skal sættes farver, dufte og smag på tunge ord som økosystem, biodiversitet og biotop.

– Dyrene flygter, når børnene kommer. Men de elsker dette stykke af Oksevejen – sikkert på grunden af sandet, siger Stefanie.

Det er imponerende, hvordan børnene under primitive forhold her i naturen formår at tegne deres forestillinger, siger naturvejlederen. Kultegningerne, hun har taget med, er enkle og udtryksfulde og minder lidt om forfædrenes hulemalerier.

Hun fortæller ikke kun om okser og handel, men også om Oksevejen som ruten nordover mod Norge og søndenover som forlængelse af de middeltyske salt- og handelsveje og med forbindelse videre over Alperne ad romerske og kristne pilgrimsveje.

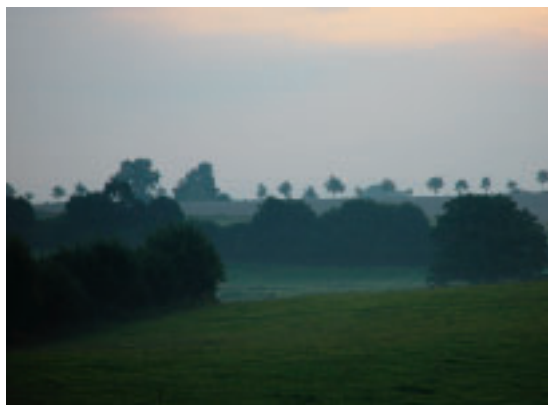
Også den vestlige oksevej har til tider haft et andet navn.

Det var når handel og frihed blev afløst af deres modsætning.

Så hed den Hærvejen.

LANGBJERG SKOV

Sydvest for Læk ligger Langbjerg Skov, en af de få skove i området. Skoven blev etableret i 1878 af "skovfaderen" Carl Emeis, der ikke havde erfaring med hvilke træer, der kunne klare sig under disse forhold og plantede en hel masse forskelligt. I dag ses her en 760 ha stor skov med en skøn blanding af træarter. Et par km fra Læk ad B 199 mod Flensborg viser skilte ind til et par store P-pladser med toiletforhold. Fra pladserne fører en markeret sti rundt i skoven, hist og her er opsat informationstavler. Stien fører bl.a. forbi et mindesmærke for Emeis, et pænt stykke af Hærvejen, Rantzau Høj der er 46 m og det højeste punkt i det nordlige Nordfrisland, bronzealdergravhøje og fiskedamme.

I Læk findes en af de helt store danske skoler med 127 elever og 16 lærere, her findes også en dansk børnehave, en kirkesal, hvor et nybygget fritstående klokketårn blev indviet i 2002.

SKOVLUND OG VALSBØL

På vejen mod Flensborg passeres flere småbyer, som Skovlund med en gammel vandmølle fra 1783 og med Skovlund Danske Skole. Som i det lidt nordligere Ladelund, er her tale om en skolesammenlægning, idet Skovlunds skole fra 1946 i 1996 blev lagt sammen med Valsbøl Danske Skole, også fra 1946. I dag går her 49 elever og seks lærere er ansat. Her findes også en dansk børnehave. I det lidt østligere Valsbøl, blev en ny kirkesal indviet i 2003.

Det kan godt betale sig at tage små afstikkere fra B 199 og selv køre, gå eller cykle i det flade, frodige landbrugsland og kigge ind i de mange småbyer. I Medelby nordpå og i Store Vi mod syd er der danske skoler.

Læg mærke til hvor forskelligt det

åbne land er i forhold til nord for den danske grænse. Her er flere levende hegn, flere ekstensivt dyrkede områder og her er flere små naturperler, bl.a. langs de mange små vandløb.

HANVED

Lidt syd for, hvor B 199 går under E45, ligger Hanved, næsten en forstad til Flensborg, der er omkring 6.000 indbyggere i den lille kommune. Hanved eller Handewitt er nok kendt af mange danskere og af mange tyske håndboldspillere, som "Helvedet i Nord". "Flensburg-Handewitt" er en af Tysklands allerbedste herrehåndboldklubber og også en af Europas bedste. I øjeblikket er fem danske landsholdsspillere tilknyttet klubben og den har også haft dansk træner. Her er også en dansk skole med 43 ele-

ver og fem lærere og dansk børnehave. Hanved-Harreslev danske kirke, kunne i 1994 tage den nye smukke kirkebygning, med plads til 80 mennesker, i brug.
www.handewitt.de/
www.sg-flensburg-handewitt.de/

MIT SYDSLESVIG . . .

Af Niels Ole Krogh, BorderPress. Foto: Lars Salomonsen

SKABT MED BONDEFORNUFT

Hans Detlef Andresen insisterer på, at vi skal drikke kaffe, inden vi sætter os i bilen. Så vi spiser skærekage og vaniljekranse, mens snakken går om alt det, hjertet er fuldt af, og munden flyder over med, når livet har varet 87 år, når det er levet som sønderjyde i Tyskland, som tysk soldat i Rusland og som krigsfange i Frankrig.

– Franskmændene kaldte os ”les jongleurs de la mort” – dødens jonglører. Vi søgte efter miner, og hver 10. af os betalte med livet eller et handicap, lyder det nøgternt fra Hans Detlef i det røde aftægtshus i Agtrup – en snes kilometer sydøst for Tønder.

Krigen har præget ham, men syv år i nazisternes tjeneste kunne ikke rokke ved den bondefornuft, der er støbt op gennem ham.

Dansk efterskole og højskole trak spor i 30’erne. På Rødding Højskole spurgte de: ”Hvad er du, hvad kan du, og hvad vil du”. I tysk arbejdslejr hed det bagefter: ”Du bist nichts, dein Volk ist alles” – du er intet, dit folk er alt.

– Det hårdeste var at komme i gang igen. I syv år snød jeg, så godt jeg kunne. Lærte intet og skulle så hjem og overtage gården. Men det gik jo godt, siger Hans Detlef.

Vi kører til Kalleshave. 12 gårde lidt vest for Agtrup – på Den Jyske Højderyg. Her købte oldefaren i 1851 nogle tønder land – fugtig mosejord og lidt hede. Et godt håndslag, slid, held og historiens gang forvandlede stedet til en solid gård. Karlfolk kom til, og andre bønder lagde tillidsposter i hænderne på Andresen-familiens mænd.

Hans Detlef overtog gården som den førstefødte af fire sønner i 1949. I dag driver sønnen Arne stedet.

– Man mærkede ansvaret, og så gik det. Vi udvidede i 1951 for 28.000 mark og skulle kun låne de 10.000. I 1959 var der råd til en brugt bil, en DKW, og i 61 byggede vi nyt stuehus – igen havde vi kun brug for at låne en tredjedel. Tyskland havde brug for mad. Priserne var gode, forklarer han.

Vi fortsætter turen ud til tyske og danske naboers gårde og marker. Ud forbi godset Lütjenhorn, der brændte i 1920, og som banken ville have, at Jens Andresen skulle overtage i bytte for sin gældfrie gård.

– Far fortrød, at han sagde nej. Der var 200 hektar til godset, siger Hans Detlef – i dag med et muntret drag om mundvigene.

Turen går forbi egnens første danske forsamlingshus, Tætvang. I 1920erne fik Hans Albert Christiansen penge fra Slesvigsk Forening til at udvide dagligstuen, så den blev til en sal. Her sad han sammen med brødrene Karl, Sigfred og Peter. Ved et

under overlevede de alle krigen. Senere blev de alle grundsten i Sydslesvigs danske fundament.

– For mig har livet drejet sig om to ting: Landbruget og det danske, sammenfatter Hans Detlef.

Han blev in absentia formand for den danske hovedkreds af lokale ungdomsforeninger. Posten stod klar, da han kom hjem fra krigen. Han blev næstformand i Sydslesvigsk Forenings amtsstyrelse og formand for tilsynsrådet for Slesvigsk Kreditforening. Naboskabet til tyskerne var så godt, at han i 15 år var formand for områdets Wasser- und Bodenverband – en tung post i et andelsselskab, der forvalter støtte til landbrug og regulerer forbruget af vand.

FLAD SOM EN LUSSING

Køreturen afslører, at Agtrup-egnen er flad som en lussing. For den, der ikke er født her, er der ikke meget, der rager op i landskabet.

Hans Detlef ved, hvem der bor i husene og snakker plattysk og sønderjysk med hvem der vil. Han har set menneskenes vilkår ændre sig, så velstand i dag er en selvfølge.

Mose og hede er der ikke meget tilbage af. Afgrøderne står tæt, vandløbene er rettet ud og brune af okker. Vindmøllerne kaster skygger i landskabet og sorte tal i landmænds regnskaber. Hans Detlef Andresen synes, det er godt sådan.

– Nej, jeg synes ikke om, at vi skal sno bækkene igen. Vandet skal da kunne komme hurtigt væk fra markerne, kommer det bestemt fra ham.

Bondens frihed sidder dybt i sønderjyden.

Han skælder ud over, at mindretalspartiet SSW er ”venstresnoet” og arbejder sammen med miljøpartiet De Grønne.

– De vil regulere alt. Se bare vindmøllerne der. Reglerne betyder, at når der indtages jord et sted til møller og byggeri, skal der braklægges jord andre steder. Men efter møllerne

HANS DETLEF ANDRESEN

– den ældste af fire brødre, der alle overlevede 2. verdenskrig i tysk uniform. De har alle betydet meget for danskheden i Sydslesvig. Karl var forstander på Jaruplund, Peter landmand og Sigfred skoleleder. Hans Detlef har hele livet boet i Kalleshave ved Agtrup og rødderne stikker dybt i den magre hedejord.

er kommet, har der aldrig været grønnere på det sted, siger han og er lidet imponeret over, hvad politikerne har gjort for hans landlige hjemstavn.

– Der er ikke arbejde at få for de unge. Og alle ved da, at den sundeste ungdom, det er den, der er vokset op på landet.

Det ved Hans Detlef Andresen i hvert fald.

OMKRING B 200, FRA JARUPLUND TIL HUSUM

VANDERUP

I den lille kommune Vanderup bor omkring 2000 mennesker. Byens kirke er fra omkring 1200 og man finder i Kamp-langer Weg byens ældste hus fra 1774. I byen er også en lille dansk skole med 27 elever og fire lærere. Fra Vanderup går en stikvej sydpå mod Tarp.

TARP

Tarp er hovedby i et opland med 15.000 indbyggere. Bybilledet er præget af, at en marineflyvereskadrille har til huse her, og af at man har prioriteret vejgen-nemføringer højere end bevarelse af den historiske bykerne. Tarp har ligget ved den smukke Treneådal igennem 700 år, men det er der ikke mange spor af. Den smukt restaurerede hollændermøl-le på Stabelholmvej rummer byens tu-

ristkontor, samt et lille møllemuseum og et lille forhistorisk museum.

I Tarp ligger Trene-Skolen med 76 elever og otte lærere. Denne skole er skabt ved en sammenlægning med Oversø-Frørup Danske skole i 1987. Her findes også dansk børnehave.

www.tarp.de med dansk introduktion

To af det danske mindretals fire lejrsko-ler ligger her ved Tarp. Trenehytten på Harkielweg i udkanten af Tarp har 38 sengepladser og ligger i et skønt natur-område med direkte adgang ned til Tre-ne Å

Spejdergården Tydal i Eggebæk med i alt 77 sengepladser lidt syd for Tarp lig-

ger ligeledes ned til Trene Å i et 18 tøn-
der land stort fredet naturområde

Som nævnt under "Christianslyst"
står Grænseforeningen til rådighed, både
med tilskud og gæstelærere, hvis danske
børn skal på lejrskole her.

www.lejrskole.de

EGGEBÆK

I det naturskønt beliggende Eggebæk,
med knap 2000 indbyggere ses en sen-
romansk munkestenskirke fra omkring
1200. Vesttårnet er fra 1898. altertavlen
fra 1608 og prædikestolen er også her
fra Hinrick Ringerinck. Kalkstensdøbe-
fonten er fra 1250.

www.eggebek.de/

FJOLDE

Byen med det mærkelige navn (på tysk
Viöl) er amtsby for 13 kommuner med i
alt 9.300 indbyggere. I området har man
talt den sønderjyske dialekt "fjoldemål",
som holdt sig længe. Der er forsket me-
get i denne specielle dialekt og der er
sågar udgivet fjoldeordbøger.

www.bibliotek.dk

Byen ligger smukt ved Trene og Arlå og
er et godt udgangspunkt for cykel- eller
bilture i det grønne midtland eller til
marskområderne. Her er heller ikke langt
til Husum og Slesvig. Man er meget ak-
tive for at få turister til Fjolge-land (Viö-
ler-land) og den meget informationsri-
ge hjemmeside giver bl.a. mulighed for
at hente grundige turbeskrivelser/kort
til de nære områder.

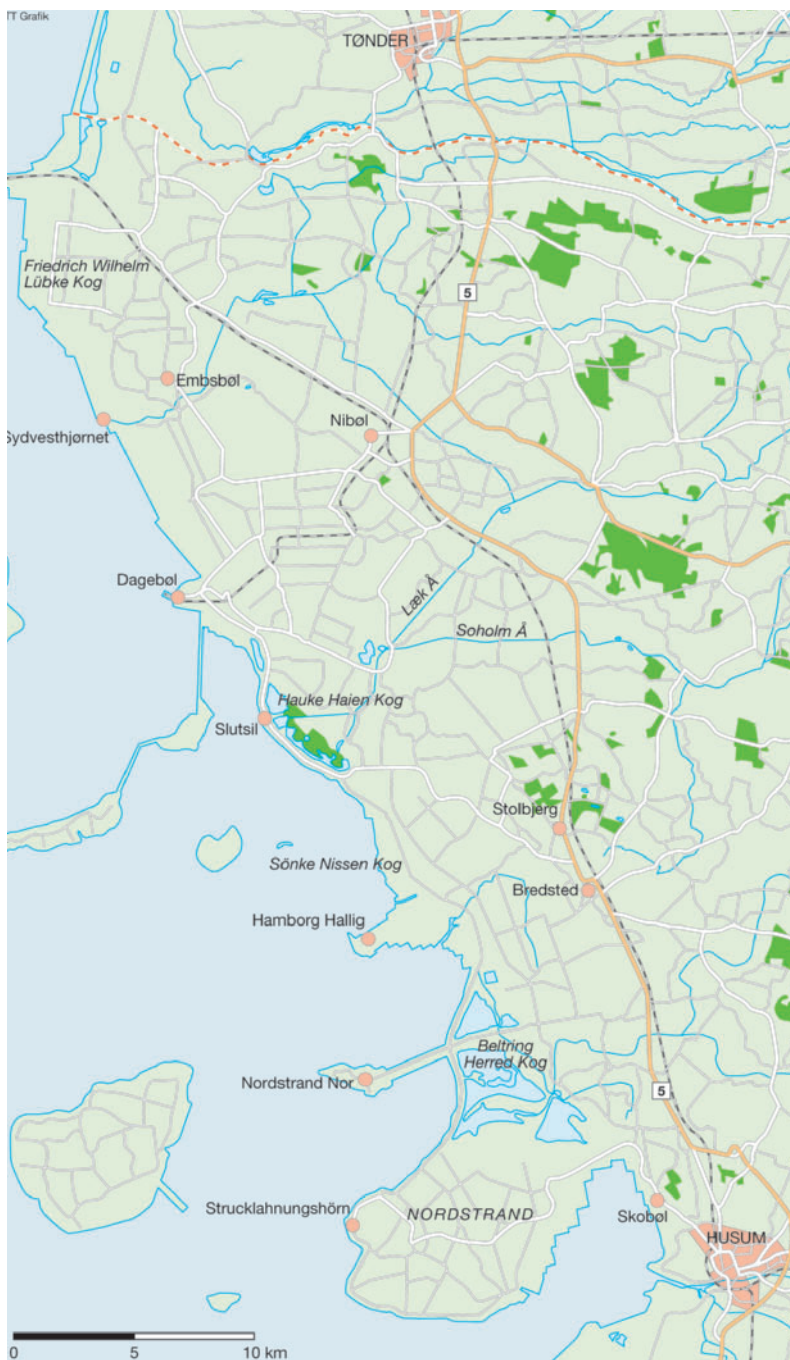
www.tourist-vioel.de/

TREJA

Treja ligger tæt på B 201, som er den
direkte vej mellem Slesvig og Husum.
Kirken er fra 1400-tallet formodentligt
bygget på tomten af en trækirke. St.
Nikolaj Kirke skulle efter sigende være
opført for kapital, som 3 jomfruer i om-
rådet havde skænket til formålet. Treja
Danske Skole er den eneste her langs B
201. Her går 45 elever, der undervises af
fem lærere.

www.treja.de/

MARSK OG VADEHAV

– FRA DET FREMSKUDTE DIGE TIL HUSUM

Vadehavet og marsken, mellem land og hav, er af verdens mest unikke naturområder. Et område i stadig omskiftelighed, hvor mennesker i tusinder år har levet i angst for frygtelige stormfloder. Hvor flittige marskbønder har indvundet land ved at grave grøblerender og gærde ind med faskiner, bygget diger og kanaler og sluser. For græsset er grønt, saftigt og næringsrigt på den fede marsklæg.

Vadehavet er med de tilhørende områder, fra Den Helder i Holland til Esbjerg i nord Europas største naturpark. Et uvurderligt område, ikke mindst for de millioner fugle, der yngler her eller raster i træktiden.

Vadehavet er måneskabt. To gange i døgnet overskyldes det af havet, næringsstoffer tilføres, her ædes og yngles, her gror det. I Vadehavet er produktionen af organisk materiale lige så stor som på en velgødet dansk hvedemark. Den boblende levende vade er ikke badeland, det finder man hovedsageligt på de store øers vestvendte kyster og i det østlige Sydslesvig.

Her ses anderledes byggestil end østpå og her findes andre traditioner og skikke.

Her lever to mindretal, friserne og danskerne, ofte i et givende samarbejde.

BYGGESTIL

Den opmærksomme vil opdage, at ældre bygninger her ser anderledes ud end østpå. Dels skyldes det tradition, men ofte er det en tradition, som er vokset frem af nødvendighed.

De gamle huse i marsken er tilpasset det lunefulde område. Alligevel kan de i katastrofesituationer blive ødelagt, men utroligt mange står endnu, fornuftigt placerede og kløgtigt konstruerede. Det ses tydeligt i kogene her i området.

De første bebyggelser lå på gestranden, vel placeret med den sandede agerjord i øst og de frugtbare marskenge i vest. Denne typiske gårdække kan ses, hvor gest og marsk grænser tydeligt op til hinanden, f.eks. på vejen fra Klægsbøl mod syd til Langhorn.

Overalt kan man se smukke gamle gårde, højt beliggende på kunstige jordhøje, kaldet værfter. En af dem, Nahns-hof fra 1778, kan ses på vejen fra Nibøl til Dagebøl. Værfterne kan være små, kun beregnet til en gård eller et par gårde. Ved vinteroversvømmelserne har de enkelte værfter ligget som små øer i et hav. Man måtte have småbåde for at komme rundt til hinanden eller i kirke.

Nogle steder er hele landsbyer placeret på et enkelt stort værft, det ses på halligerne Hoge og Øland. Det sagnom-

spundne Rungholt var, så vidt man har kunnet lokalisere, placeret på 28 værf-ter, hvoraf det ene, som nok var kirke-værftet, havde en diameter på 50 m.

En anden mulighed for at placere sig et sikkert sted var at bygge klods op ad de nye diger, nogle steder er digerne lavet bredere for at der kunne blive plads til bebyggelse.

I området er der lokale forskelle, men også en række fælles træk i bygge-stil. Kendetegnende for samtlige ældre huse er, at de er grundmurede. Man har, stort set, ikke haft andet tømmer end det, der skyldede op på kysterne. Man byggede så taget ikke hvilede på mur-konstruktionen, men i stedet på nogle kraftige stolper. Hvis stormfloden tryk-kede murene ind kunne vandet frit strømme omkring de bærende tagkon-struktioner. Familierne kunne sammen med en enkelt ko og nogle småhusdyr, finde sikkerhed, ly og læ oppe i høet, indtil vandet havde trukket sig tilbage.

Den klassiske frisiske gård er enlæn-get med stald og bolig i samme byg-ning. Over indgangspartiet ses ofte en smuk kvist. Disse lange enlængede går-de kaldes "das uthländische Haus" og findes særligt på de frisiske øer og halli-ger og i kogene nord for Læk Å. Staldsi-den er vendt mod den fremherskende vind, for at holde beboelsesafdelingen varmere.

En anden type er "Geestharden Haus", der typisk ligger i området fra Læk Å til lidt syd for Husum. Disse huse har en stald, der vender på tværs af huset. Overalt ses blandingsformer. Nogle har en ekstra lade – eller staldbygning.

Haubargen er en særegen og over-

vældende bygning. De findes her i om-rådet, men er ellers mest kendte fra Ejderstedt. Tagkonstruktionene hviler på 8 kraftige stolper, der kan bære taget, selv om murene væltes af stormflod. Haubargen er et stort, næsten kvadra-tisk hus, overdækket af et tag. Mellem de bærende stolper er inderst en firkant "Vierkant", som i den tagdækkede Hau-barg udgør laden, og ikke gårdspladsen, som i danske firelængede gårde. Bebo-else, kostald, hestestald og tærskelo er placeret omkring denne midterste fir-kant.

Stråtag er elsket og mange nye bo-ligområder bygges med respekt for den gamle stil. Men på ferieøerne og især på den fashionable Sild, kan man se kæm-pestore sommerhuse, så overdængede med strå og kvistkonstruktioner, at op-rindeligheden og de smagfulde enkle stråtag, man ser på de gamle huse, slet ikke rammes.

DEN NATURLIGE MARSKDANNELSE

Marsk dannes naturligt i vader, hvis ni-veau ligger omkring middelhøjvande el-ler derover. Områderne overskylles ikke af alle højvander, men dog så ofte, at der kan afsættes materiale. Gennem den-ne aflejring af partikler bygges marsken langsomt op og skifter til stadighed karakter. Dette giver grobund for plan-ter. Planterne skaber roligere vand og kan næsten som et filter tilbageholde materiale, så bundfældningsprocessen sker hurtigere.

Den første plante på vaden er som regel kveller. Denne lille tykbladede plante er i stand til at tåle saltvand, som

LANDVINDING OG INDDIGNING

Marsken er frugtbar og giver gode græsnings- og høarealer. Derfor har det tidligere været en god forretning at fremskynde dannelsen af marsk, det gav ikke bare mere jord, men var også med til at sikre den jord man tidligere havde indvundet.

Tilslikningen er stærkest, hvor der kan skabes ro i vandet. For at fremme denne proces grøbler man og laver faskingærder. Faskingærdene er en slags heg, hvor vandet kan løbe igennem. Hegnet består af to rækker pæle, der bankes i vaden med ca. en ½ meters mellemrum. Dette mellemrum fyldes op med knipper af ris, grene og kviste. Knipperne kaldes faskiner. Vandet løber let igennem gærdet, men bag det dæmpes vandbevægelsen, og der aflejres slik. Arealet bag faskingærdet kaldes slikgårde. For at vinde land hurtigere, graver man grøfter i slikgårdene. Man grøbler. Grøfterne graves lave og brede. Det opgravede materiale lægges op mellem grøfterne. Vandet følger ved ebbe grøfterne ud af slikgårdene og river ikke materiale fra de mellemliggende høje med.

den ofte overskylles af. Hvor kveller er, finder man ofte spartina, også kaldet vadegræs. Spartina vokser i tætte tuer og er i stand til at formere sig ved udløbere.

Når forlandet ikke længere overskylles ved dagligt højvande fordi tilslikning har hævet niveauet, kommer der annelgræs, der hurtigt breder sig og danner et plantedække, der for alvor sætter fart i marskdannelsen.

Stormfloder er ødelæggende, men de kan også bygge op. De store mængder materialer, der brydes ned et sted, aflejres et andet. En stormflod kan afsætte ganske tykke lag af sand. Dette kan konstateres ved at tage prøveboringer i marsken. De fede lag af slikler vekslers med sandlag, der viser at her har været stormfloder.

Ved en naturlig marskdannelse opstår efterhånden et system af afdræningskanaler. Disse loer danner et vidt forgrenet net af småløb inde i marsken, der således bliver kendetegnet ved et system af flader, banker og lavninger, der skæres igennem af loer.

DIGERNE

Man kan følge den stadige proces af inddigning og landvinding foran diget, fulgt af nye inddigninger, når forlandet har været digemodent. Formålet har været at skabe nyt landbrugsland samt sikre sig med bedre og bedre diger. Dyrkbart land er meter for meter flyttet ud mod vest. Fra digekronernes veje kan man se det flade marskland omgivet af diger,

stribе efter stribе, marsk, dige, marsk, dige. Et mønster, der fortæller om flere hundrede års arbejdsindsats. Fra Danmarks grænse til Ejderen, er der i alt inddiget 133 kog.

Digerne har ændret sig gennem tiderne, de første diger fra omkring år 1000 var lave. Man forhøjede bare forlandskanten og byggede småveje mellem værfterne. Senere byggede man lidt større sommerdiger, så høet kunne holdes tørt. Det har været et kæmpearbejde at bygge dem. Mænd har med slid og muskelkraft har med primitive redskaber skabt disse rygge i landskabet.

Et teknologisk kæmpeskridt blev gjort med opfindelsen af trillebøren. En hollandsk digebygger, kaldet Johann Rollwagen, eller Johan Trillebør, bragte trillebøren hertil omkring 1600. Johan Rollwagen bragte også ny viden, digerne skulle være "flake". Dette var starten på en stor inddigningsaktivitet de næste par hundrede år, hvor der blev inddiget 38 kog.

Digerne blev før Johan Trillebør bygget stejle, sommetider forstærket med træ. Træ mistede sin betydning ved digebyggeri omkring 1700, da pæleormen

kom til Vadehavet. Digerne havde en stejl for og bagkant. Man byggede så at sige en mur, for at holde vandet ude.

Det var helt galt, digerne blev igen og igen smadret af stormfloderne, i stedet mente Johan at de skulle være brede og flade så bølgerne kunne rende sin kraft af op ad diget, "den flake form". Det viste sig at være en rigtig teori. Først op i vore dage, har man fundet ud af at bagsiden også skal være let skrånende, ellers risikerer man at digerne eroderes væk bagfra af bølgeoverslag.

Byggematerialet har gennem tiderne ændret sig. Hvor mange af de gamle diger er lavet af klæg, er de moderne diger lavet med en kerne af indpumpet havsand, dækket med klægslag og græstørv. I nogle tilfælde er ydersiden, asfalteret eller sikret med sten eller beton.

Ved digegennembrud opstår en vele eller et høl. Et dybt hul graves, hvor vandet strømmer ind med stor kraft, materialet spredes ind over kogen. Man kan ofte se disse veler som små søer i landskabet, ofte slår det reparerede dige et slag uden om.

SLUSER

De store havdiger værner mod stormfloder. Paradoksalt nok kan de samme diger, under længere tids stormflod, være skyld i at landet oversvømmes bagfra. De særdeles mange vandløb, der udspringer i det østlige Sydslesvig og i midtlandet, kommer ud i Nordsøen igennem sluser. Sluserne er generelt konstrueret så sluseportene, der kun åbner udefter, automatisk lukkes, når højvandet når en så stor højde, at der vil ske ind-

strømning i de ferske systemer. Ved stormflod er sluserne lukkede over længere perioder end normalt, og det flade land kan så oversvømmes bagfra af åvandet, der ikke kan løbe af i Nordsøen. Derfor er det i mange tilfælde nødvendigt også at bygge ådiger i baglandet. Både sluser og ådiger kan ses tydeligt ved Læk Ås og Soholm Ås store slusesystem Slutsil eller i "Schlüttsiel" syd for Nibøl, og et system af flere mindre vandløbs udløb ved slusen i Sönke Nissen Kog.

Det er sjældent, at det er nødvendigt at have en sluse lukket i længere tid. Sker det alligevel, kan man nogle steder, som i Hauke Haien Kog klare det ved at lade store dele af det inddigede land fungere som vandreservoir.

Sluserne er altid et besøg værd. Ved de større er her parkeringspladser og muligheder for at spise eller få en kop kaffe. Sluserne er naturlige udgangspunkter for besøg i vade og marsk. Ved Slutsil er der restaurant og færgeleje med afgang til halligerne og Amrum.

TIDEVAND

Tidevandet er den livgivende effekt i Vadehavet. Det pulserende tidevand fører to gange i døgnet iltrigt havvand, fyldt med næringsstoffer ind over vaderne. Der er så megen næring i vandet, at produktionen på vaden kan sammenlignes med den en moderne landmand kan hente ud af en velgødet hvedemark. Tidevandet bringer også det materiale ind, der fremmer marskdannelsen. En livgivende, skabende, pulserende rytme i sammenspil mellem jord, sol og måne og hav.

Skal man ud i vaden er det nødvendigt at have styr på, hvornår det er flod og ebbe. Mange er blevet overraskede og har pludselig fundet sig omringet af vand. Pludselig opstået tåge er livsfarligt, hvis man er ude i vaden. Undersøg altid, hvornår, der er flod og ebbe, undersøg de lokale forhold, eller tag med på en af de guidede ture.

<http://www.bsh.de/de/Meeresdaten> se verhorsage

STORMFLOD

Stormfloder kan forekomme hvis:

- Der er kraftige lavtryk langs Vadehavskysten
- Der er springflod
- Kraftig vind, storm, orkan fra vest/nordvest.

Og katastrofen kan indtræffe, hvis alle tre faktorer optræder samtidigt.

Hvor alvorlig en stormflod bliver bestemmes af:

- Vandstandshøjden
- Varigheden. Jo længere tid, jo større skader på digerne og jo større risiko for at å-digerne oversvømmes, så marsken oversvømmes af bagvandet.

NOGLE AF DE STORE KATASTROFER

Tankerne om, at den store katastrofe kan ske, er måske ikke så nærværende, som den har været. Digerne er blevet forbedret, mere og mere forland er skabt og bebyggelser, der i sin tid lå helt ud til det yderste dige, ligger i dag mange digerækker inde i landet. Men, som nævnt, det kunne have været gået helt galt den 3. december 1999 under århundredets

orkan, som også hærgede i Sydslesvig. Historierne om de store katastrofer præger også fortællingerne og malekunst i området – Blanke Hans skal man ikke spøge med.

STORMFLODERNE

Stormfloder og digegennembrud er store tragiske historier om menneskedød, land, der bliver som hav, flokke af kreaturer brølende i angst, indbo og løsrevne skibe, der flyder rundt i et oppisket hav. Gårde, kirker, ja hele landområder er forsvundet. Ofte skal gamle beretninger tages med et gran salt, ofte skal tal vurderes meget ned. Lægger man tallene for druknede mennesker og kreaturer sammen i det årtusinds katastrofer vi ved lidt om, er der ifølge annalerne druknet flere mennesker, end der overhovedet har boet i områderne. Men uanset tallene, ingen tvivl om at rædslen og afmagten har været stor.

Den første stormflod, der nævnes er "Den store Kimbriske Syndflod" fra 340 før o. Man kender ikke andet til den end navnet. I 1000-, 1100- og 1200-tallet nævnes en lang række stormfloder med digebrud til følge.

I 1216, 1219 og 1230 fortælles der om frygtelige oversvømmelser. I disse 3 katastrofer nævnes, at der er druknet 180.000 mennesker og alene i 1216 skulle 800.000 stk. kvæg være gået til. Et eksempel på nogle tal, der slet ikke holder.

"DE GROTE MANDRÆNKE"

Den store menneskedrukning ramte arealet mellem Ho Bugt og Elben den

16. januar 1362. Denne vældige naturkatastrofe ramte hårdest syd for grænsen, hvor bl.a. 30 kirker skulle være gået til grunde. På landskabet Strand, dengang en halvø nord for Husum, forsvandt hovedbyen Rungholt med 6 nabosogne. Der nævnes tal på 200.000 omkomne, men disse tal er overdrevne. Men det er formodentlig den stormflodskatastrofe, der har kostet flest menneskeliv. Områder i Nordfrisland blev simpelthen revet i stykker.

Byen Rungholt eksisterede i bedste velgående i sommeren 1361, det kan man bl.a. se på nogle papirer om handelsretigheder i Rigsarkivet i København. Den 17. januar 1362 ophørte Rungholt med at eksistere. Der var dog ikke tale om et tabt Atlantis, men om en driftig handelsplads med nogle huse og en lille havn. Det hele samlet på mindre værfter omkring en større på omkring 50 m i diameter. Udgravninger syd/sydvest for halligen Sydfal har vist, at der var ca. 28 værfter og det kan have betydet en befolkning på omkring 500. Fund kan bl.a. ses på Husum Museum.

Der var mange store stormfloder i 1300 tallet og nogle forskere mener, at "De Grote Mandrænke", er summen af disse stormfloders ødelæggelser.

Stormfloder i starten af 1400- tallet åd videre af Nordstrand som efter 1426 stod under vand i 2 år. En stormflod på Allehelgeners Dag 1436 tog Andæflyth (Anflod) Kirke. Ved denne lejlighed blev Nordstrand delt i en østlig og en vestlig del og blev skilt fra fastlandet.

I en Alle Helgeners flod i 1532 skulle 150 mennesker være omkommet på Ejdersted og 1500 på det plagede Nord-

strand. I Klægsbøls kirke, nord for Nibøl, er der afsat mærker for stormflodens højde. Der er også mærke fra 1634 – den anden store menneskedrukning.

Den anden store menneskedrukning i oktober 1634 regnes, sammen med "De Grote Mandrænke" fra 1362, for at være de to værste katastrofer nogensinde. Et pludseligt stormvejr skiftede fra syd-vest til nordvest og rejste sig til orkan. Havdigerne kunne ikke holde, katastrofen var en kendsgerning. Nordstrand stod igen for tur og blev delt op i en række øer og halliger. Godt 6000 mennesker på øen druknede, godt 1339 gårde og huse blev ødelagt, og ca. 50.000 kreaturer skulle være gået tabt.

I dag kan man på kortet se rester af det gamle Strand: De to øer Pelvorm og Nordstrand og halligerne Nordstrandmose, Hamborg Hallig og Sydfal.

Julefloden i 1717 gav betydelige skader. 2000 mennesker mistede livet alene på Ejderstedt. Der var allerede stormfloder igen i 1718 og 1720. Hyppige stormfloder kan få katastrofale følger, fordi man ikke har nået at reparere de skadede diger.

Februar 1825. En stormflod, der især gik ud over halligerne og Før. På Sydfal omkom alle beboere.

1962. Igen gik det ud over områderne syd for grænsen. Ved Husum målte man højder på 5,24 over tysk NN. Halligerne blev oversvømmet. Der var flere digebrud på fastlandet bl.a. på Ejderstedt og nær Husum. I Hamburg blev målt højder på 5,7 m over tysk NN og over 300 mennesker i Hamburg druknede.

Januar 1976. Her var det for alvor ved

at gå galt. I 120 år havde man regnet med at Højerdiget var i stand til at beskytte Tøndermarsken og ikke mindst Tønder, hvor store dele af byen kun ligger ca. 1 m over normalt nul. Ved stormen den 3. januar 1976 blev der målt en vandstand på 4,88 over DNN. På det tidspunkt var det den højeste pålideligt målte vandstand nogensinde ved den danske vadehavskyst. Det var nødvendigt med et nyt dige. Det dansk-tyske Dige, eller Det fremskudte Dige, som det normalt kaldes, blev indviet af dronningen i 1982. Forinden, den 24. november 1981 var det blevet indviet af havet – af en stormflod, der var højere end den i 1976.

NIBØL OMRÅDET

Denne beskrivelse dækker marsklandet fra Hindenburg-dæmningen til Dagebøl, der er en del af det gamle Sydtønder Amt. Området er overskueligt, rigt på spændende og særegen natur, oplevelser og kultur. Her er fladt med store vidder, dige på dige og kog efter kog. Af større byer er her Nibøl, som et naturligt trafikknudepunkt, hvor man bl.a. kan tage bilettoget til Sild. Fra Dagebøl kan man nå til Før og Amrum.

Landskabet er kendetegnet ved flade marker og enge brudt af diger, våde områder med et rigt fugleliv, gammel frisisk bebyggelse beliggende på gestranden, på menneskeskabte høje kaldet værfter, eller liggende klods op af de beskyttende diger. Selv om havet har taget sin del af kirkerne, er her stadigvæk mange, tit er de også placeret på værfter.

NIBØL

Nibøl er med sine 8.800 indbyggere den tredjestørste by i amtet "Kreis Nordfriesland". Nibøl er næsten vokset sammen med søsterbyen Dedsbøl. Indtil kommunalreformen i 1972 var Nibøl amtsby for det gamle Sydtønder Amt, der i dag er en del af Nordfrieslands amt. Byens historie går tilbage til 1436, hvor man første gang hører om Nibøl, "Den nye bebyggelse". Byen udviklede sig fra at være en landsby til en driftig handelsby. Efterhånden som inddigninger flyttede kystlinien vest på, mistede Nibøl sin betydning som havneby. Byen fik et opsving i 1887, Marskbanen, en jernbanestrækning blev anlagt. Væksten i industri og håndværk blev ikke mindre, da Hindenburg-dæmningen til Sild blev

indviet i 1927. Jernbanelinien passerer Nibøl, og her kan man få sin bil på biltoget til Sild, en af to muligheder for at komme til ferieøen, hvis man da ikke selv er sejlene. Den anden er at tage færgen fra Rømø til List. Nibøl er et glimrende udgangspunkt for ture i området. Nogle få km mod vest ligger Dagebøl med færgeruter til Amrum, Føør og halligerne.

Området omkring rådhuset og gågaden med de mange forretninger, er en god oplevelse. Med jævne mellemrum er her markeder med underholdning og mange småboder, hvor man kan købe områdets råvarer. Går man lidt væk fra hovedgaderne, finder man let små idylliske gyder med stråtede huse.

Kirken i Nibøl er fra 1729 med et frit-

stående klokketårn fra 1800-tallet. Interiøret udmærker sig bl.a. ved en granitdøbefont fra før 1200 og en korsfæstelsesgruppe fra omkring 1480, som kommer fra den gamle kirke, der blev revet ned pga. forfald.

www.niebuell.de/

Nibøls Danske skole har 64 elever og 7 lærere. Her er også dansk børnehave og ungdomsforening.

I det nærliggende Risum, syd for det gamle Kornkog fra 1450-1540, er der også en dansk skole med 42 elever og 6 lærere, samt dansk børnehave.

www.risumskole.de/

RICHARD HAIZMANN MUSEUM

Museet ligger i det gamle, fredede rådhus, bygget i 1928. Nolde er marskens maler, men når man er her, må man ikke gå glip af Haizmann (1895-1963), der ligesom Nolde blev betragtet som "entartet" af nazisterne og derfor trak sig væk fra Hamburg i 1934. Han søgte tilflugt i det nordfrisiske Nibøl, hvor han levede til sin død. På dette museum for moderne kunst kan man, udover vekslende udstillinger, se eksempler på Haizmanns billeder, grafik og billedhuggerkunst. Haizmann var bl.a. kendt for sine plastiske dyrefigurer og i en årrække hellegede han sig arbejdet med at skildre forskellige kulturers religiøse symboler.

www.haizmann-museum.de/

NIBØLS NATURVIDENSKABELIGE MUSEUM

På dette naturmuseum kan man opleve

Nordfrislands enestående natur. Museet blev moderniseret i 1993. Talrige udstillinger beskæftiger sig ikke alene med vadehavsnaturen, men også med naturen i kogene og i midtlandet. Udstillingerne er tematiske, f.eks. opsat efter dyregrupper, geologi eller biotoper. Her findes også et oplevelsesrum, hvor børn kan røre ved dyr, tegne og male. Her kan hentes en god portion viden, før man begiver sig ud i den ægte, og helt specielle vadehavsnatur.

www.nkm-niebuell.de/

DET FRISKE HJEMSTAVNSMUSEUM

Museet ligger i udkanten af den tidligere landsby Dedsbøl, der nu er en del af Nibøl. Museet ligger i et 200 år gammelt stuehus og her har været museum siden 1929. Den stråtækte bygning blev gennemgående restaureret i 1996 og viser et eksempel på et "Uthlandfriesches Langhaus" med beboelse i vestfløj og avlsbygninger mod øst. Tagkonstruktionen er lavet, så den bliver stående, hvis murene trykkes ind ved stormflod. I museet ses udstillinger, der viser bøndernes liv her i området før industrialiseringen.

www.bs-niebuell.de/schulen/bsn/fm/

OMKRING NIBØL

Grænsen: Her er flere grænseovergange tæt på: Rudbøl, Møllehus og Sæd. De fleste er præget af mange forretninger, der lukrerer på danskernes højere afgiftsniveau. En lille fredelig overgang,

kun med et lille hus og en rød/hvid bom findes helt vestpå, ved slutningen af det danske Højer Dige, tæt ved Siltoft. Den må kunne bejle til titlen som verdens fredeligste grænseovergang.

Se også afsnittet ”Den gamle Grænsevej” hvor der bl.a. er beskrivelser af: Sønder Løgum, Nolde Museet, Klangs-bøl, Det fremskudte Dige og Læk.

FRIEDRICH WILHELM LÜBKE KOOG

Sydvest for Nibøl og vest for Klangs-bøl ligger det store Lübke Kog, mod nord afgrænset af jernbanedæmningen til Sild.

Efter dæmningen til Sild blev bygget i 1925-27, skete en stor slikaflejring foran det dige, man havde bygget for at sikre Vidding Herred Kog. Inddigningen af dette nye land, der kom til at hedde Friedrich Wilhelm Lübke Koog, blev gennemført i 1954. Et 8.7 km langt dige vandt 1300 ha nyt land. Egentligt var kun de inderste 700 ha digemodent, men pga. den store frugtbarhed i de yderste zoner, valgte man at inddige dem også.

Selv om man brugte de nyeste maskiner, og ikke klodsede trillebøre, spader og skovle som i gamle dage, var arbejdet ikke uden problemer. Havet brød gennem digerne i november 54 og diget blev først færdigt sommeren 55. Hvis man kører igennem området vil man i dag se en række gårde på hver 25 ha, hvis bygninger alle fra starten var nøjagtig ens. En pumpe ved slusen klarer i perioder med megen nedbør afvandingen af de yderste områder.

Ved Embsbøl i den sydlige del af koget, kan man se en meget stor vindmøllepark, der blev taget i brug i 1995. Et

infocentrum fortæller om projektet og om vindenergi.

SYDVESTHJØRNET

Ved Sydvesthjørnets sluse ligger et grønt vadehavs-badested, hvor der oven i købet ikke er trængsel. Oppe på diget har man en flot udsigt over Vadehavet og til Sild og Før. Ved lavvande ses slusens kanal gå langt ud i Vadehavet, omkring højvande kan man bade. Hvis det ikke er badetid er det vadetid. Tid til en slubrende slikmudret gåtur ud ad små moler og langs faskiner og slikgårde. Her kan man tydeligt se hvordan planterne langsomt vinder land, og se hvordan systemet i den menneskeskabte indvinding af land foregår.

Her er fred og ro, kultur og natur. Efter oplevelserne kan man måske tage en god kop kaffe og en "Krabbensandwich" på den sikre side af diget, hvor man om sommeren kan være heldig at finde en slesvigsk "pølsevogn", dog med et mere varieret udbud og som regel kun af havets skatte. "Krabben" er de små fine og særdeles velsmagende rejer, der tages i området.

Tæt på ligger Horsbøl med kirken højt beliggende på et værft for at sikre mod oversvømmelser. Omkring Embsbøl ligger flere prægtige gårde, som regel højt på værfter, bl.a. Kongestens Haubargen, den eneste haubarg her på engen.

DAGEBØL

Dagebøl-halvøen er en gammel hallig, en uinddiget ø i Vadehavet. Diger har sikret den, så den nu er en del af fastlandet. På vej mod havnen kommer man igennem en kraftig støpe med store jernporte. Den var godt lukket under stormfloden i 1962. En søjle ved havnemolens fyr viser vandstanden dengang. Stormfloden kostede godt 300 mennesker livet i Hamburgs forstæder.

Dagebøls havn er endestation for jernbanen. Stedet er meget besøgt, ikke mindst pga. de 3 færgeløjer og trafikken af turister til Amrum og Før. De store pladser omkring havnen er for turister, der ikke tager bilen med over til øerne.

Fra havnemolen kan man i klart vejr se husene i Vyk på Før. Amrum ligger bagved Før og kan ikke ses. Sydpå kan man se nogle huse, der ser ud som om de står direkte på vandet. Det er huse

bygget på værfter på halligerne Lange-næs og Øland. En dæmning fører derud, men det er ikke tilladt at bruge den. Til gengæld kan man melde sig til en af de mange guidede vadehavsture. Det er tilrådeligt at følge erfarne Vadehavs-naturførere, i stedet for selv at gå ud. De kender de gode og sikre steder, og ved hvor naturoplevelserne er. Og ikke mindst, de ved hvornår man skal holde sig inde på land. Et lille turistkontor lidt før støpen oplyser om de mange tilbud man kan benytte sig af; lige fra rejefiskeri til vandreture til halligerne.

www.dagebuell-online.de/

Med den hvide flåde fra "Wyker Dampfschiffs-Reederei" kan man fra Dagebøl komme til Amrum og Før med mange daglige afgange. Er man på Amrum, er der mulighed for at komme til Helgoland med en ny hurtig-katamaran. Rederiet har i øvrigt mange gode udflugtstilbud.

www.wdr-wyk.de/

HELGOLAND

"Grön is dat land, rot is de kant, witt is de Sand". Helgoland har også været dansk, men vi mistede den til englænderne, der senere byttede den væk til Tyskland for øen Zanzibar. Herefter blev der oprettet en flådestation. Omfatten-

de bombardementer under 2. Verdenskrig og sprængninger efter krigen, ødelagde samtlige huse på øen. I dag er her ca. 1600 fastboende på Helgoland.

I 1720 ødelagde en stormflod forbindelsen mellem hovedøen, den røde sandstensø, der hæver sig 61 meter op fra havet og øen Düne. Arealerne er henholdsvis 1 km² og 0,7 km².

Øen med den rene luft, de markante fugleklipper og den bevægede fortid, ligger omtrent 70 km fra fastlandet og kan nås på et par timer. Helgoland er geologisk en særpræget ø og har også flora og fauna, der er egenartet i forhold til fastlandets. Fuglelivet er i sigens natur rigt, da øen er en naturlig rasteplass for trækfuglene før den videre færd.

Her er meget at opleve. F.eks. en elevatortur fra klipperne med de flerfarvede sandstenslag, der tårner sig op og ligger dominerende over den flade del af øen. www.helgoland.de med en fyldig dansk intro

BREDSTED OMRÅDET

FRA HAUKE-HAIEN KOG I NORD TIL SKOBØLS KLINTER I SYD

Fra den store sendemast på Stolbjerg kan man få et glimrende indtryk af det flade land, hvor kog efter kog, dige efter dige, har flyttet grænsen til havet stadig længere vestpå. Som det eneste sted på kyststrækningen fra grænsen mod Danmark til Ejderen, er her en rigtig klint. Ved Skobøl er det derfor ikke nødvendigt at sikre med diger.

Her er meget at se på. Inddignings-

historien er enestående og har resulteret i et par fugleområder, som er i europæisk særklasse, f.eks. Hauke-Haien Kog og Beltring Herred Kog.

Og så er det også her, hvor et par halliger er mere eller mindre landfaste og hvor udsigterne fra digekronerne ofte giver panoramaer, der for alvor får en til at forstå, hvor specielt, sært, smukt og hårdt det må være at leve i dette flade land. Når man står på gestranden, som stort set går langs B 5, får man et godt indtryk af det, der inspirerede marsklandets digter Theodor Storm til sine dramatiske historier. Theodor Storm levede fra 1817 til 1888, i perioder i "den grå by ved havet" som han kaldte Husum. Eksempler på hans digtning og indfangen af skæbner, næsten fuldstændigt bundet til marsken, nævnes under afsnittet om Hauke Haien Kog.

BREDSTED

Bredsted opnåede i 1920 at få købstadsrettigheder, indtil da havde byen været en flække. Her bor i dag 6.000 mennesker. I hovedgaden, Ostersstrasse, ligger Nordfrisisk Institut, som er nordfrisernes centrale forsknings- og informationscenter. I midten af den langstrakte by, ligger torvet. Her ligger det gamle apotek, et smukt hus med valm-tag, og gesimsfriser. Huset er fra 1611 og ikke den eneste bemærkelsesværdige gamle bygning i byen.

www.nordfriiskinstituut.de/

Den sengotiske munkestenskirke har et kor, der er fra 1511. Her er bl.a. en trædøbefont fra 1599, der bæres af træfigurer, der forestiller evangelisterne. Se

også kirkegården med smukke gravsten fra 1500-1700-tallet.

NATURZENTRUM BREDSTED

Det store naturcentrum i Bredsted blev åbnet i 1976, efter en stor indsats af mange frivillige. Centret, der er i stadig udvikling, giver den besøgende en god mulighed for at opdage, hvor rig naturen er i marsklandet. Her er store diaramaer, plancher og fotos, der viser Nordfrislands mest kendetegnende landskabsformer. Her er om gest, skov, hede, mose, ferskvandsområder, og ikke mindst om Vadehavet og halligerne. Herfra arrangeres også cykel-, vandre-, og vadehavsture.

www.naturzentrum-nf.de/
www.bredstedt.de

www.bredsted.de/ er det danske mindretals hjemmeside for Bredsted og omegn. En glimrende hjemmeside, der giver et hav af oplysninger om mindretallets aktiviteter i området.

Bredsteds store danske skole med 148 elever og 14 lærere, er fra 1948 og optager, som den danske børnehaven med 60 børn, børn af dansk- og frisisk sindede forældre.

SLUTSIL

Hvor der er havne og sluser, sker der noget. Det ene øjeblik kører man på vejen i det flade landskab ved siden af det store nye dige. Man kan kun ane, hvad der er på den anden side. Og så pludseligt, her langs det yderste dige mellem

Bredsted og Nibøl, er der en stor bygning i diget, slusehuset. Den 26 m brede Slutsil, med 4 porte, der åbner og lukker automatisk, alt efter flod og ebbe. Det ferske vand fra Bongsil Kanal med vandet fra kanaler, Soholm Å og Læk Ås opland, kan ledes i havet. Skulle sluserne under stormflod være lukkede, kan det 700 ha store vandreservoir, der ligger bag digerne, tage noget af det overskydende vand. Fra den lille havn i Slutsil kan man komme til Amrum og halligerne Hoge og Langenæs. Herfra udgår også adskillige udflugter.

I klart vejr har man en imponerende udsigt over Vadehavet. Fra syd mod nord kan man se Hamborg Hallig, Habel, Grøde, Hoge, Langenæs, Øland, Wyk og Dagebøl.

HAUKE HAIEN KOG

Bag sluser og søer ligger Hauke Haien Kog. Læk Å og Soholm Å, der på det sidste stykke vej mod Vadehavet render sammen i Bongsil Kanal, afvander til sammen et areal på 72.000 ha. Indtil 1959 førtes vandet ud i slusen ved Bongsil. I 1947 var sluserne lukket af pak-is i flere dage, ådigerne blev gennembrudt, og Herrenkog blev oversvømmet. I 1954 skete der igen brud på ådigerne og

høsten blev ødelagt i et stort område. Noget måtte gøres, og man valgte at lave et stort reservoir, der kunne opsamle åvandet, uden for de eksisterende diger. En ny sluse blev bygget 3½ km ude i Vadehavet, digerne blev bygget ud fra Okholm i syd og fra Lütte Jenswarft i nord indtil mødet ved slusen. Det nye dige var færdigt i 1958/59 og inddigede 1200 ha. 500 ha af disse blev ny landbrugsjord, resten blev et kæmpe reservoir, der skulle vise sig at blive et enestående fuglefristed. Det nye dige blev 7 km langt, 136 m bredt og er 8,40 m over tysk normal nul.

På det nye dige og på vejen er her glimrende udsigt til fuglene. Her er opsat tavler med tekst og billeder af og om de fugle man kan forvente at se.

www.jordsand.de/hhk/

Det inddigede land, kogen, er blevet opkaldt efter en af Theodor Storms romanfigurer – Hauke Haien. Hauke Haien ville have været stolt af at have fået opkaldt diget efter sig, et dige som han selv ville have bygget det, hvis han kunne. Han ville dog nok have betragtet det store reservoir som spild af god landbrugsjord.

THEODOR STORM OG HAUKE HAIEN

Theodor Storm er Nordfrislands store forfatter og han introducerer i noveller og romaner området på en måde, så man får øget forståelse af de særlige levevilkår marsk og vadehav gav, og om end under andre forhold end tidligere stadigvæk giver.

Hauke Haien er hovedpersonen i Theodor Storms vel nok mest berømte værk: "Skimmelrytteren". Denne dramatiske fortælling blev Storms sidste, den udkom 4 måneder efter hans død i 1888. Romanens Hauke Haien har intet med beliggenheden af Hauke Haien Koog at gøre, men skal stedfæstes til omkring Hatsted Kog, tæt ved Husum.

"Skimmelrytteren" er en vidunderlig blanding af marskens og Vadehavets sagn, overtro og virkelige livsvilkår. Romanen giver et indblik i det hårde liv på marskens udkant, det stadige besvær med at holde digerne, indvinde land og ikke mindst angsten for stormfloden. I forhold til vore dages hektiske stil, så er det her en roman, hvor følelser ikke sidder uden på tøjet, og hvor ting tager tid, meget lang tid.

I "Skimmelrytteren" følges Hauke Haiens liv, fra helt ung knægt. Hauke ånder, lever og dør for digerne, som han næsten betragter som en organisme. Han bringer nye tanker om digebyggeri på banen, tanker, der mødes af menneskelig dovenskab og gammel overtro

"... Og hvis det nu ikke lykkes!", udbrød hun, "lige siden jeg var barn, har jeg hørt, at prilen ikke var til at standse, og derfor måtte der ikke røres ved den."... – En erindring kom over hende, og et næsten skælmsk smil brød frem af hendes alvorlige øjne: "Da jeg var barn," sagde hun, "hørte jeg engang karlene snakke om det. De mente, at hvis en dæmning skulle kunne holde, måtte der kastes noget levende i den. Ved et digebyggeri ovre på den anden side for omkring hundrede år siden var

et sigøjnerbarn blevet levende begravet i diget; det havde de afkøbt moderen for en stor sum penge. Men nu ville ingen vel sælge sit barn!”

Citat fra: Theodor Storm: ”Skimmelrytteren” Oversat af Peter Sibast. Forlaget Melbyhus 1982.

www.xlibris.de/Autoren/Storm/

[Storm-Biographie/](#)

[Storm-Biographie.htm](#)

En god cykel/vandretur (ca. 7 km) får man hvis man tager en tur op mellem de to reservoirer. Følg Okholmer Naturwanderweg og tag rundt om det sydlige reservoir. Her kan man besøge Bong-sil Kro, der er berømt for sine ål.

Vejene følger oftest digerne, enten oven på gamle digekroner, eller på de gamle redningsveje bag ved, så det er let at se den udvikling, der er sket i digernes konstruktion. Fra at bygge mure, der skulle stoppe vandets enorme kraft, laver man nu brede diger, hvor bølgerne kan rase af – uden at skade diget. Umidelbart syd for Hauke Haien Kog ligger Sönke Nissen Kog.

SÖNKE NISSEN KOOG

Reussenkog og Luise Reussenkog er fra henholdsvis 1788 og 1800. I 1922 var nyt forland digemodent og finansieringen blev tilbudt af en friser, der havde tjent sin formue ved at eje diamantminer og bygge jernbaner i Sydafrika. Gårdene ligger på rad og række i kogen med 1300 ha af den allerfineste agerjord. Gårdene har navne efter de byer Sönke Nissens jernbane passerede, alle tagene er grønne.

Interesserer man sig for de ændringer og det dyre- og planteliv, der er på et hastigt voksende forland, så er området udfor Sönke Nissen Kogs diger det rigtige sted at søge hen. Tilvæksten af nyt land er meget stor her, og med de nye aftaler Holland, Tyskland og Danmark har indgået for Vadehavsområdet, får det lov til at udvikle sig som naturen vil det.

Her er et stort antal ynglefugle. Forårets og efterårets store mængder rastende trækfugle, imponerer og tiltrækker fugleinteresserede. I træktiden kan man se gæs i antal op til 50.000 bl.a. knortegås, gravand (som hernede regnes for en gåsefugl), og også mængder af sølvmåge, stormmåge, sildemåge, hættemåge, terner, gråand, pibeand, strand-skade, klyde, præstekrave, rødben, samt mindre fugle som f.eks. bjerglærke.

Fuglene kan ses fra diget og på vigepladserne. Her er opsat skilte, der fortæller om planter, dyr og økologiske problemer i det fredede område.

HAMBORG HALLIG

Hamborg Hallig kan næppe betegnes som en rigtig hallig. Siden 1859 har den haft forbindelse med fastlandet via en dæmning, hvor man kan gå, cykle og køre meget forsigtigt i bil. Som man siger her nede, det er en ”Strasse der Höflichkeit”. Tilslikningen på begge sider af dæmningen, har siden omdannet halligen til en halvø. Arealet er ca. 50 ha omgivet af godt 500 ha strandenge.

Hamborg Hallig har været fredet siden 1930. Her bor ingen, selvom der er 3 huse på et værft mod vest. Det ene hus er restaurant, her er åbent sommeren

over. En cykeltur fra Sönke Nissen Kog til Hamborg Hallig er en stor naturoplevelse. En sti med informationsskilte om plantelivet, sætter en i stand til at få større udbytte af turen i det ugræssede forland.

Hele året er her mange fugle, også mange sjældne arter. Om sommeren kan man fra diger, værfter og den gennemgående vej se store mængder af ynglefugle og fouragerende fugle. Forår og efterår er her tusinder af trækfugle. Bramgæs tælles i titusinder.

www.sh-tourist.de/ziele/halligen/hh-halli.htm

UDSIGTEN FRA STOLBJERG

Nogle få km nord for Bredsted, tæt ved Bordelum er der en enestående chance for at få et stort overblik over halliger, vadehav og marsk. På Stolbjerg, der rækker godt op i landskabet med sine 44 m, er der placeret et 108 m højt sende- og modtagetårn. 20 m oppe er der en lille udsigtsplatform, hvortil man kan få adgang gennem en dørautomat for et mindre beløb.

Udsigten er en af de mest fantastiske man kan finde i området. Man kan se rækkerne af kog og diger, Bordelum Kog fra 1489, så Reussenkog fra 1788, Sönke Nissen Kog fra 1926, og lidt sydligere Beltring Herred Kog fra 1987. Halligerne og Pellworm kan ses, og om natten kan fyrtårnene på Vesterhever Sand, Amrum og Før identificeres.

Nord for Bordelum ligger Stolbjerg Hede og Bordelum Hede. Bedste udgangspunkt for en vandretur er P-pladsen på B5.

Bordelums munkestenskirke er fra 1200-tallet. Her er et lille fritstående klokketårn af træ. I kirken kan bl.a. ses et træfløjet alter med malerier og en træprædikestol fra 1633.

NORDSTRAND MOR

Halligen Nordstrand Mor er en rest af den ødelagte ø Nordstrand. Den er den yngste af halligerne og den eneste, som har en "fødselsdag", den 12. oktober 1634. Her bor 18 mennesker på 175 ha. På kirkegården ligger gravstenene ned. Det skyldes at Nordstrand Mor delvis oversvømmes omkring 50 gange om året, "Landunter" kaldes det her. Det fugtige og salte miljø giver halligen smukke og afvekslende strandenge og her er mange hav- og vadefugle.

Nordstrand Mor er forbundet med Nordstrand med en 3 km lang dæm-

ning, der kun er beregnet til beboerne og til fragt af materiale til kystbeskyttelse. Fra marts til oktober tilbydes der dog udflugtsture fra Nordstrand.
www.nordstrandischmoor.de/

NORDSTRAND MED BELTRING HERRED KOG

Nordstrand er en af de større dele af den gamle Ø Strand, der blev splittet ad af stormfloden i 1634. Tilbage blev et par halliger; Pellvorm og Nordstrand, sidstnævnte har siden 1935 har haft forbindelse til fastlandet med en dæmning. Siden inddigningen af Beltring Herred Kog er den sidste rest af Ø-fornemelse forsvundet.

Nordstrands areal er på 49 km², her bor ca. 2.500 mennesker. Udover to sandstrande findes adskillige "Grünstrande" med græs/engarealer, hvor man kan bade direkte fra det 28 km lange dige. Færgen til Pellvorm går fra "Strucklahnungshörn" flere gange dagligt. Herfra er det også muligt at komme på forskellige udflugter til Vadehavet.

En køretur fra dæmningen og vestpå fører igennem forskellige kog. Det store Morsum Kog, som er det andet man møder, krævede i 1866 arbejde af 1200 mand med trillebøre og skovle, plus 150 hestespand.

www.nordstrand.de/

EN FARISÆER

Ved Norderhaven på Nordstrand ligger restauranten Halligblick. Her kan man få en "Pharisäer". En drik som består af kaffe, en god sjat rom, sukker og fløde-

skum og som man holder meget af på Nordstrand. Det fortælles, at der engang var en præst på øen, der var imod stærkere drikke end kaffe. Men da præsten jo ofte var med til familiefester, kunne det være svært både at gøre ham tilpas og selv få den autentiske indre varme. Det klarede man ved at putte godt med flødeskum på, præsten kunne jo ikke se hvad der gemte sig under dette. En dag, hvor stemningen ved en fest var høj, gik det galt med systematikken, præsten fik et af krusene med rom i. Efter at have smagt på drikken udbrød han højt: "Ohh I farisæere".

BELTRING HERRED KOG

Planerne om at inddige Beltring Herred Kog gav store diskussioner. Tidligere var landvinding ved inddigning en selvfølge, men de sidste snese år, har der ikke været økonomi i det. Tanken om at skåne miljøet og passe på de enestående levesteder bl.a. i Vadehavet, blev en faktor, der fik større og større gennemslagskraft fra midten af halvfjerdserne. Alt, hvad der blev til landbrugsjord var tabt natur. Hensynet til miljøet, samt sikkerhed for befolkningen, er i dag de faktorer man vurderer, hvis nye områder skal sikres. Man må principielt ikke inddige nyt land.

Diskussionen om Beltring Herred Kog gik lige fra, om man kun skulle forstærke de gamle diger, eller om man skulle inddige hele Nordstrand Bugten, i alt 5.600 ha. Man valgte at gennemføre en mellemløsning, hvor 3.400 ha blev inddiget og en meget stor del af dette areal ligger i dag som saltvandssø eller

feskvandsområder. Kogen blev inddiget i 1987, og er det andet største fredede område i Slesvig-Holsten.

Kogen er i stadig forvandling, og er et af de bedste fugleområder i Vadehavet. Her er mængder af ynglefugle, titusinder af trækfugle, der raster og fouragerer i det overdådige spisekammer, forår og efterår.

Det nye dige har en bredde ved basis på 100 m og er 8 meter over tysk normal nul. 8.000 mennesker blev sikret ved digebyggeriet. Her er to sluser, Holm Sil, hvor Arl Å ledes ud og Lüttmoor Sil, der tillader saltvand at trænge ind i saltvandssøen. Ved Holm Sil er et kunstværk af Ulrich Lindow: "Fünf Wassersteinen".

SKOBØL

Stedet er helt usædvanligt. Her er hverken diger eller marsk – men vade og forland, og så pludselig skrænter i op til 20 meters højde og umiddelbart i baglandet, en lille skov. Dette skyldes en ca. fem km god solid morænebakke, som er blevet stående her fra Saale-Istiden. Kystlinien er gammel, den har modstået

mange stormfloder, om end der er blevet gnavet gode stykker af. Kirken, der oprindeligt stod meget længere inde i landet, blev til "ecclesia sub mare", den lille kirke ved havet, da stormfloden i 1362 rev de foranliggende landsbyer væk.

Kirken er fra det 13. århundrede og havde oprindeligt et meget højt tårn, der tjente som sømærke. Tårnet styrtede sammen i 1780 og blev i 1785 erstattet af det nuværende kraftige tårn, der giver den lille kirke et solidt og tungt udseende. Her kan bl.a. ses smukke træskærarbejder, en fint udskåret dåbshimmel over døbefonten og et alter fra 1470.

Mellem campingpladsen og Nordstranddiget er der en vandresti med informationsskilte, der beskriver strandengens dyre- og planteliv. I baglandet ligger Skobøl Skov, en lille naturskov, hvor døde træer får lov at blive. En to km lang sti med informationsskilte, fører gennem skoven. Forår og efterår ser man ofte enorme stæreflokke samles her og gør solen sort.

SILD, AMRUM, FØR, PELVORM OG HALLIGERNE

SILD

Sild, der ligger som et sært formet komma ude i Vadehavet, er den nordligste og den største af de tyske vadehavsøer. 99 km² er fordelt på den næsten 40 km langstrakte og smalle ø, der vender en næsten lige ryg mod Nordsøen. Nogle steder kun 350 m bred, på midten, hvor øen strækker sig mod øst, er bredden 12,5 km og afstanden til fastlandet kun ca. 8 km. Sild har siden 1927 været landfast ved Hindenburgdæmningen, der udelukkende er beregnet til togtrafik.

Sild er under konstant forandring,

og blev først for 8000 år siden skilt fra fastlandet og dermed en ø. Nogle kyststrækninger trues af havet, andre vokser pga. af aflejring af materiale. Naturen er utrolig afvekslende. Mod vest er der 40 km sandstrande, mod øst Vadehavet, i nord ses Europas største vandreklit, andre steder er der store lerklinter som er rester af ældgammelt land.

Sild er det ideelle sted for vandrere og cyklister. Bl.a. er her mange naturreseervater, hvor man kan få mange gode naturoplevelser. Umiddelbart kunne man synes, at det måtte være muligt at bade næsten overalt, men sådan er det ikke.

Nogle steder er understrømme og brændingsforhold så farlige, at badning er forbudt. Se efter strande, hvor der enten er overvågning eller bliver givet signal om at badevejret er godt. Lokale kort giver oplysninger om fare ved badning. Hold øje med mastebøjerne; en bold oppe viser, at man skal være forsigtig – to bolde viser, at badning er forbudt.

På Sild er der ca. 21.500 fastboende, heraf bor næsten halvdelen i Tysklands badeby og kurby nr. 1 – Vesterland. I 1855 fik Vesterland badekoncession, og i 1859 kunne man modtage 470 badegæster. Trods de vanskelige tilrejseforhold var dette tal i 1911 steget til 30.000 badegæster om året. Hindenbugdæmnin- gens indvielse i 1927 gjorde rejsen betydeligt lettere.

2. Verdenskrig satte sig også sine

spor her. Flere nazispidser tilbragte ferier på Sild, deriblandt Herman Göring. Jøderne fik strandforbud i 1934, først i Vesterland, siden på alle badestederne. Under krigen blev Sild omdannet til en fæstning. Militære anlæg blev opført i Hørnum og List, ved Rantum opførtes start- og landingsbaner for vandflyvere. Øen blev bombet flere gange.

Selvom det er relativt let at finde uberørte steder på Sild, er øen i allerhøjeste grad præget af turismen. Her er 12.000 sommerhuse, 45.000 gæstesenge, og årligt omkring 700.000 gæster. Alt dette skal ses i forhold til øens eget indbyggertal. At det ikke er billigt at feriere her, finder man hurtigt ud af. Sommerhusene er yderst eksklusive, kæmpestore og overlæssede, så tilstræbt friseragtige, at det nærmer sig det vulgære. Vesterlands natteliv er hektisk, det er

her jetsettet mødes, men det er altså også på Sild, at man kan finde ro, oldtidsminder, friserhuse og storslået natur.

Der er tre planmæssige forbindelser til Sild. Man kan køre i tog (evt. med sin bil) over Hindenburgdæmningen, billigere er det at tage forbindelsen fra Havneby på Rømø til List. En meget smuk sejltur, hvor der er gode chancer for at se sæler. Fra Amrum, kan man komme til Hørnum, den sydligste by på Sild.

www.w2.sylt.de/ er en meget oplysende hjemmeside, hvor der er direkte links til beskrivelser af de større byer på øen.

VESTERLAND

Vesterland er den største by på Sild, med ca. 9.500 fastboende og ca. 3.000 med boligen som sekundær bolig. Her holder 200.000 mennesker ferie om året. Byen betragtes af nogle, bl.a. undertegnede, som et feriehovede, lige nøjagtigt det man ønsker at komme væk fra, når man skal på ferie. Nyere højhu-

se, det obligatoriske uskønne radio/TV tårn placeret midt i byen, og ucharmerende forstadskvarterer. Men er det liv og glade dage man vil have, kommer man for at blive set, så er det her det sker. Især på Kurpromenaden, hvor man kan se havet og leje strandkurve, de små flettede sofaskure som der er 11.000 af her på øen. Man skal i øvrigt betale for at få adgang til promenade og strand.

Friedrichstrasse og Strandstrasse er de eksklusive gågader, med cafeer og fine forretninger. Skal man finde en lidt ældre bydel, hvor man kan se ægte friserhuse, skal man bevæge sig mod St. Niels Kirke i den østligere del af Vesterland. Kirken er fra 1637.

www.stadt-westerland.de/

www.westerland.de med informationer på dansk

KURPROMENADEN

Er en vandring værd. I den store musling, er der i sæsonen ofte koncerter eller anden underholdning. Man kan ven-

de ryggen mod Nordsøen og kigge ind over land og undre sig over de arkitektoniske rædsler, der er bygget her, så tæt på kystlinien, men her er næsten altid liv og mange mennesker at kigge på.

I Vesterland ligger den store Vesterland-Kejtum Danske skole med 90 elever og 11 lærere. Her er også dansk børnehave og menighed med egen kirke. Kirkerummet er indrettet i en smuk gammel frisisk bygning, der har været stald i 200 år, den blev i 1972-1976 bygget om til det nuværende brug.

Sild har et aktivt dansk mindretal, man kan følge deres initiativer på www.ssf-sild.de/

EN KAMP, DER TABES

Det er et spørgsmål om Sild kan vedblive at hænge sammen som en ø. Den store stormflod i 1962, truede med at rive den i stykker. Klitrækkerne i den sydlige del blev brudt. I 1976 brød vandet igennem yderste klitrække og oversvømmede de bagvedliggende hulninger to steder – nord for Kampen og nord for Hørnum. Det gik også ud over List, og kyststrækningen foran Vesterland. Vejforbindelsen var flere steder afbrudt mellem Hørnum og Rantum.

I 1981 var den gal igen, veje blev skadet, der blev gnavet huller i Hindenburgdæmningen. Man regner med at ca. to millioner m³ sand blev skyllet bort fra Sild ved denne lejlighed. Mellem 1986 og 1988 forsvandt 120.000 m² af Silds sydspids, i dag er der kun en sandbanke tilbage. Disse mange m² er fjernet af de normale havstrømme omkring Silds sydspids.

Det tegner ikke godt for fremtiden. Ved at kigge på de gamle kort, kan man se at Sild er blevet væsentlig mindre. Det der befæster den og stadigt holder stand, er de massive lerformationer, som er skubbet op i sidste og forrige istid. Men lerklinerne bliver også mindre, Røde Klev mister en meter om året. Nord for Vesterland er der huse, der er ved at glide i havet.

Det er oven i købet som om de nedbrydende processer har taget til. Før 1950 åd havet i snit 90 cm kyst om året, efter 1950 er der gennemsnitligt forsvundet 1,50 m om året.

Man gør hvad man kan for at sinke nedbrydningen. Bl.a. kystfodres de mest udsatte steder med sand. I 1996 blev kysten foran Vesterland fodret med 800.000 m³ sand, det kostede 12,5 millioner DM

Hvis Sild forsvinder, får det også konsekvenser for den danske del af Vadehavet. Den gamle robuste lerkkerne på Sild, danner sammen med Horns Rev, der ligger i havet udfor Blåvands Huk, en form for ophængspunkter for kysten. Hvis man ser på et landkort, kan man se en bue fra Blåvands Huk over Skallingen, Fanø og Rømø til Silds vestligste punkt. Både Rømø og Fanø vokser stadigt længere vest på, indtil denne bue er dannet. Forsvinder lerklinerne på Sild, vil det halve af Rømø og Fanø gå tabt.

LIST

List er Silds, ja Tysklands, nordligste by. Her bor ca. 3.000 mennesker. Havnebyen er temmelig kedelig, men omgivelserne er til gengæld meget spændende.

Listland, der er fredet område, ligger tæt ved. I dette unikke klitlandskab er der klitter i en højde af 35 m bl.a. Europas største vandreklit, et mægtigt sandbjerg, der har lagt flere byer under sig. Vandreklitten som tydeligt og smukt ses fra vejen mod syd, bevæger sig med en hastighed af 7 til 10 meter om året.

Nordpå ligger Albuen, der naturligt får tilført sand fra Silds vestkyst og stadigvæk vokser. To fyrtårne, List-vest og List-øst, hjælper skibene igennem farvandet. Mellem Listland og Albuen ligger bugten Kongshavn, der er opkaldt efter Christian IV, der længere ude i Listerdyb førte et berømt søslag under Torstensonfejden i 1644. Området er i dag, sammen med øen Uthörn, fredet.

Syd for List, ved Klapholtdal ligger grænsen, der markerede overgangen fra det nordlige Sild, der tilhørte kongeriget, en del af de kongerigske enklaver. Mod syd hørte sild til hertugdømmene.

List har en lillebitte dansk skole med 12 elever og to lærere.
www.list.de

KAMPEN

Kampen ligger fabelagtigt, omgivet af hede, klitlandskaber, nordsø og vadehav. Her er ca. 1200 sommerhuse og 650 fastboende. Kampen er berømt, fordi det er her de berømte kommer. Nordens St. Tropez kaldes den lille by også, her leves champagnelivet – store biler, store sommerhuse. Kampen er ikke, som den har været, kunster-enklave, men et feriested for de store penge. Her findes enkelte gamle friserhuse fra det 17. år-

hundrede. Læg mærke til sommerhusenes byggestil.

www.kampen.de/

Syd for Kampen står det kendte sort/hvide fyrtårn fra 1855. Højden er 38 meter. Vest herfor ligger Uwe-Klit og Røde Klev. Uwe Klit er opkaldt efter Uwe Jens Lornsen. Det er Silds højeste punkt (52,5 m) med en fin udsigt.

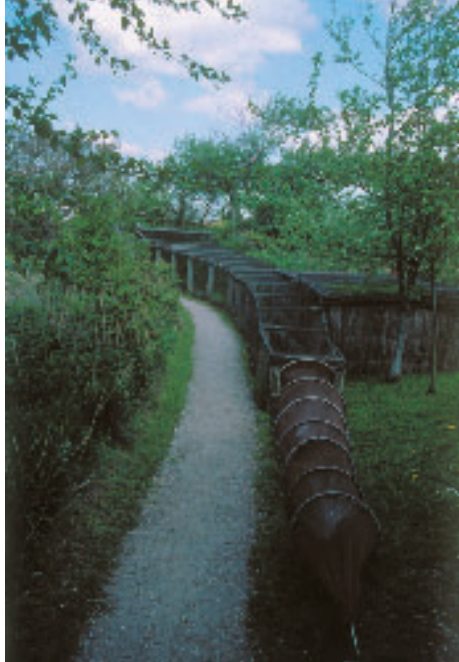
RØDE KLEV

Den 4,4 km lange, og nogle steder 30 m høje Røde Klev, består af glimmer og kaolinsand. Jernforbindelser giver den røde farve. Røde Klev er spændende for vandrere og geologi-interesserende. De nederste blottede lag i klinten, er ca. tre millioner år gamle, øverst ses aflejringer fra den sidste istid. Området er sammen med klitterne bagved fredet.

KAMPEN FUGLEKØJE

Mellem 1767 og 1921 fungerede tre store fanganlæg, fuglekøjer til fangst af ænder og andre havfugle på Sild. Køjen ligger lidt nord for Kampen og er tilgængelig for offentligheden. Her er åbent fra kl. 10-16 hver dag.

Den velbevarede og restaurerede fuglekøje, bygget efter hollandsk forbillede, illustrerer ganske tydeligt denne makabre fangstmetode, som i øvrigt kendes på flere af de andre Vadehavsøer. De var effektive. Kampen Fuglekøje var i brug indtil 1921, hvor der årligt blev taget godt en snes tusinde ænder. Lokkeænder lokkede vildænder ned på en

BRADERUP HEDE

Umiddelbart syd for Kampen ligger den 137 ha store Braderup hede, en af de sidste store sammenhængende hedestrækninger i Sydslesvig, siden 1929 naturbeskyttelsesområde. Tidligere blev området afgræsset af kreaturer, i dag vedligeholdes dette kulturlandskab, så det ikke springer i skov. Dyr- og planteliv er tilpasset hedens ekstremt tørre, varme og forblæste miljø. Sydligst i Braderup by ligger "Naturzentrum Braderup" med udstilling, informationer og mulighed for at få guidede ture, bl.a. på heden. www.naturschutz-sylt.de/index.html

KEJTUM

lille sø midt i fangstsystemet, via et system af netoverdækkede tunneller blev ænderne lokket til at svømme ud i nogle fangarme, hvor de til sidst blev fanget i en ruse. Her sad fuglefangeren så og kværkede dyrene.

Kampen Fuglekøje blev genopbygget og restaureret i 1986-1988. Et lille hus ved siden af fuglekøjen fortæller mere om fangstmetoderne og de typer fugle, der blev taget.

www.sylter-museen.de/vogelkoje.html

Omkring Kampen, Venningsted, Kejtum findes i øvrigt flere oldtidsminder. Bl.a. Sydslesvigs største gravhøj Tipkenhoog og Denghoog ved kirken Venningsted. Denghoog er en godt 5.000 år gammel jættestue, ca. 25 meter i diameter og tre meter høj, anlagt som familiegrav. Her er gjort talrige fund.

www.sylter-museen.de/denghoog.html

Den store halvø, der peger mod øst, er grønnere og frodigere end resten af Sild. Her er der flere træer og flere dyrkede marker. Kejtum er den smukkeste by på øen. Den ligger idyllisk med mange smukke skipperhuse omgivet og delvist skjult af træer. Her er rendyrket idyl, en spadseretur rundt giver det bedste indtryk af denne by.

I den nordlige udkant af Kejtum ligger St. Severin Kirke på en gest-høj. Her lå, før kristendommen tog over, en helligdom for den nordiske kærlighedsgudinde Freja. Den pudsede munkestenskirke, der er fra 1200 tallet, har på tårnet et sadeltag med gavlblændinger. Tårnet blev indtil 1803 brugt som øens fængsel! Blandt mange andre kostbarheder i kirken, er her også 3 lysekroner fra Holland fra 1600-tallet. Præstegården fra 1627, og senere ombygget, har en bemærkelsesværdig østgavl. På kirkegården er der mange

gamle gravsten, sat over kaptajner fra Sild og over flere tyske berømtheder.

ALTFRIESCHISCHES HAUS

Huset blev bygget af en Sild-kommandør i 1739. Hjemstavnsforeningen købte huset i 1907, renoverede det og gjorde det til museum. Her boede i øvrigt den berømte krønikeskriver Christian Peter Hansen (1803-79) i en periode i det 18. århundrede. Det smukke gamle hus har i dag en udstilling, hvor man kan se opholdsstue, herskabsstue (pesel) og køkken fra 1700-1800 tallet. Her er vægge med fliser og træpaneler, typiske for egnen, samt mange genstande som søfolkene tog med hjem fra langfart.

www.soelring-foeriining.de/altfriesisches_haus.htm

SILDS HJEMSTAVNSMUSEUM

I det gamle friske hus fra 1759, ses den lokale samling, grundlagt af føromtalte C. P. Hansen. Her er bl.a. udstillinger, der belyser den friske bondekultur med dragter, smykker, møbler og redskaber. Desuden udstillinger om hvalfangst og søfart, også et gennemgående kulturelt træk på disse øer. I afdelingen "Silds personligheder" ses en mindestue for Uwe Jens Lornsen.

I udkanten af den sydlige bydel ligger en af de smukkeste gravhøje på Sild. Fra toppen af gravhøjen (yngre stenalder) er der en glimrende udsigt over den nordlige del af øen. Tæt ved ligger Harhoog, en 4500 år gammelstensætning og et gravkammer.

www.sylt-ost.de/

MORSUM KLEV

Morsum er den første by man når, hvis man tager med tog over Hindenburgdæmningen.

Fortsætter man længere ud østpå mod de fredede arealer kommer man på et tidspunkt til en P-plads ved den smukke restaurant "Nösse", her er en række oplysningstavler, der fortæller om det ældste, der overhovedet findes på Sild: Morsum Klev.

Den 1800 m lange og op til 23 m høje Morsum Klev er fredet og en geo-

logisk seværdighed af rang. Klinten står med et prægtigt farvespil og viser nogle lag, der egentligt skulle ligge i langt større dybder. Er man geologisk interesseret, må man ikke gå glip af dette sted.

Her er lag af mørkegrå glimmerler, der er op til 7 millioner år gamle, her kan findes fossiler af snegle, muslinger, fisk m.m. fra den tid. Morsum Klev er det eneste sted i Tyskland, hvor man kan se skillelinien mellem lag fra Pliocæn og Miocæn.

RANTUMBECKEN

Den store indsø, der under 2. Verdenskrig blev brugt som landingsbane for militære vandflyvere, er i dag et særde-

les rigt fugleområde. Man kan kun komme ind i dette fredede område, ved at bestille en guidet tur arrangeret af Verein Jordsand. En digevej fører sydøst omkring reservatet.

www.jordsand.de/

TINNUM

Umiddelbart vest for Tinnum ligger Tinnum Borg, der er resterne af en borg eller et tilflugtsted, formentlig fra omkring år 1.000. Nogle forskere mener, at der allerede fra omkring år 0 har været borganlæg her.

Ved Arcsum ligger rester af et andet gammelt borganlæg. Heller ikke her er man sikker på dateringen.

HØRNUM

Leder man efter gamle huse skal man ikke til Hørnum. For 100 år siden var her ingenting. Men turisme, jernbane og færgefart fik snart gang i dette udsted. Hvad Hørnum ikke har i gamle bygninger, har det til gengæld i sandstrande og klitter. Havnen er bl.a. udgangspunkt for sejlture til Amrum og Før, halligerne og sælbankerne. Det rød hvide fyrtårn, der rækker 48,9 m over havniveau er et markant sømærke og den ældste bygning lige her.

Silds sydligste spids, Hørnum Odde, er under massivt angreb fra havet, der tages konstant bidder. Yderst er her havfugle reservat og adgang forbudt for offentligheden i vinterperioden.

www.hoernum.de/

Uwe Jens Lornsen (1793-1838). Den jura-uddannede Lornsen havde haft en flot karriere i København og var hurtigt avanceret fra kancelliråd til kontorchef, da han gik ud af det normale karriereforløb i København, for at søge stillingen som landfoged på Sild. Den fik han og oktober 1830 var han på vej tilbage til fødeøen. Ærindet var imidlertid for en tid noget andet. Lornsen ønskede at skaffe tilhængere til et andragende om en forfatning for Slesvig og Holsten. Ved et møde i Kiel mødte Lornsen op med et koncentreret og kraftfuldt skrift på kun 12 sider, der med titlen: "Ueber das Verfassungswerk in Schleswigholstein" lynhurtigt var ude i 10.000 eksemplarer. Slesvig-Holsten skulle ifølge Lornsen være en selvstændig stat, kun konge og fjende skulle være fælles med Danmark. Lornsen kom, efter kun at have haft sit job i 10 dage, i fængsel et år i Rendsburg. Efter løsladelsen emigrerede han til Brasilien. Han kom tilbage i 1837 og tog sit liv ved Genfersøen i 1838, 44 år gammel.

AMRUM OG FØR

De to nordfrisiske øer ligger tæt på hinanden. De var engang en landskabsmæssig enhed, noget man godt kan forestille sig, ikke mindst, hvis man tager en "Wattwanderung" mellem det vestlige Før og det nordlige Amrum. Ved ebbe kan man under normale tidevandsforhold vade turen på den bløde bund mellem de to øer på et par timer. Det er tilrådeligt kun at gå turen ifølge med erfarne førere.

Man kommer hertil ved at tage færgen fra Dagebøl, eller fra Slutsil via Hal lig Hoge, særdeles spændende sejlture, især, hvis vejret er godt. Fra Dagebøl færgen kan man mod syd se en række konturer, som ligner skibe, der ikke røker sig ud af stedet. Har man en kikkert kan man tydeligt se, at det er en række små øer, der ligger som perler på en snor. På hver ø er der et eller flere huse. Det er værfter og huse på de uinddiggende marskøer Øland, Langenæs og Hoge. På sejlturen har man også chancen for at se sæler.

Trods delvis fælles historie, er øerne meget forskellige. Amrum, der i dag ligger som en naturlig lægiver og bølgebryder for Før, består af en gammel gest-kerne i midten, masser af sandstrand og en smule marsk på østkysten. Før består for 2/3 dels vedkommende af marsk.

AMRUM

Den direkte vej fra fastlandet til Amrum går fra Dagebøl over Vyk på Før, til Amrums nuværende hovedby Vitdyn. En sejltur på ca. 2 timer. Selve indsejlingen er en pudsig oplevelse. Byen ligger lidt bstant, næsten som et søfort, omgivet af en 3 m høj stenmur, der værner mod havet. På vej ind mod havnen, må skipperen bl.a. sætte sin lid til store grene – koste – der stukket ned i det lave vand for at markere den meget smalle sejltrede.

Amrum er en meget speciel ø. Den langstrakte ø er ca. 20 km², hertil skal lægges den 10 km² store Knipsand, der ligger som en kæmpemæssig sandbanke på øens syd- og vestkyst. Øens midte er skovklædt gest, med islæt af hede – i øvrigt er det meget sjældent at finde skov på Vadehavsøerne. Vestpå er store klitlandskaber, der minder fuldstændigt om de vestjyske, yderst mod vest er der vidtstrakte og meget lækre sandstrande. Alt i alt giver det et meget varieret naturbillede på så lille et areal.

Øens østside består af lidt landbrugsjord, strandenge og marsk. Det nordligste, fredede område, er en langstrakt oddedannelse. På øen er der 5 byer/landsbyer; Nordtorp, Nebel, Sydtorp, Stenodde og Vitdyn. Her er o. 2.300 fastboende, et tal der bliver mangedoblet i turist-

sæsonen. Øen har været befolket i mange århundreder. Et af sporene er en stor bestand af vildkaniner, der menes udsat som jagtdyr i Vikingetiden eller i tidlig Middelalder.

I det hele taget er her mange spor fra Middelalderen og oldtidsminder, der viser, at her har været mennesker i mindst 5.000 år. I øvrigt tilhørte Amrum, som det nordlige Sild og den vestlige halvdel af Før, det danske kongerige indtil 1864.

Noget af det der trækker turister her til, er naturligvis de brede badestrande og den friske luft. Her er mange kursteder, hvor man kan få sund kost, saltvandsluft og salt hav.

I øvrigt kan man også spise godt og (u)sundt på Amrum. Traditionen tro bruger det tyske køkken store kødmængder, her vestpå serveres dog også mange af havets skatte. Hvad med en omgang ålesuppe, eller rejesuppe lavet af vadehavets rejer som tyskerne kalder "Krabben" – søtunge, rejepande, eller måske et stykke af et lam, der har ædt sig fed på marskens salturter. Spisesteder er der nok af.

Amrum er en meget dejlig lille ø, der kan have problemer med at kunne rumme de mange besøgende. Et stort irritationsmoment er bilerne, der fylder og bringer uro på de små veje og i de små byer. Kan man undvære bilen, så lad den stå i Dagebøl hvor der er store p-pladser beregnet til ø-turisterne. Man kan også tage toget, der går helt ned til havnen i Dagebøl og så bare liste sine ting over på færgen. Øen er velegnet til vandreture. Og den er særdeles egnet til cykelture. Har man ikke sin egen cykel kan man leje en. Allerede på havneterrænet er flere små forretninger, hver med snesevis af cykler af god kvalitet. Øens bussystem fungerer upåklageligt, et dagkort giver en mulighed for at stå af og på så ofte det passer en.

www.amrum.de/ mange informationer, her er bl.a. bykort

www.amt-amrum.de/

www.amrumer-museum.de/

NEBEL

Nebel er øens centrale by, med 1.000 indbyggere. Nebel betyder oprindeligt ny bebyggelse, som også Nibøl på fastlandet og Niblum på Før. Her er marsk og vade på østsiden og skov og klitlandskaber på vestsiden. I en idyllisk lille by med mange særdeles velholdte gamle huse og velplejede haver. Dette ses særligt omkring St. Clemens Kirke fra det 13. århundrede. De typiske friserhuse er spredt over hele byen, et par af de næste smågader er Waaswai og Rauegjaat. En del af husene er rødmaledede, noget som måske kan tilskrives den danske indflydelse. Som på Sild ser man

også her en del nyere huse i tilstræbt, men noget bombastisk friserstil.

Et lille, men godt hjemstavnsmuseum er placeret i et gammelt kaptajns-hus fra 1736. Amrum foreningen "Öömrang Ferian", der forsker i og passer på den frisiske kultur (specielt den Amrumske), har indrettet et lille seværdigt museum, der viser dagliglivet i ægte omgivelser fra de forgangne århundreder.

ST. CLEMENS KIRKE

Kirken, der er en af de ældste i Nordfrisland, stod på bar mark indtil Nebel voksede op i det 16. århundrede. Kirken er speciel for området med sine hvidkalkede mure og stråtag. Oftest er kirkerne, som det ses på Ejdersted og på Før, murstens/munkestensskirker. Det nyromanske tårn blev tilføjet kirken i 1906-08, som en erstatning for en klokkestabel af træ. Inde i kirken kan bl.a. se et tredelt alter med indskrifter og et renæssancemaleri fra 1634. Det sengotiske krucifix er fra det 15. århundrede, døbefonten kan skrives tilbage til tiden, hvor kirken blev opført. De 3 lysekroner er gaver fra grønlandsfarerne. Se også apostelstatuerne på sydturen.

Omkring kirken er en meget spændende kirkegård. Her er mange af de kommandørstene, der er typiske for vadehavssøerne. Hver sten rummer en livshistorie om søfolk fra det 17. og det 18. århundrede. En af dem var Hark Olufs, der 15 år gammel blev fanget af algeriske pirater og blev slave. Han tjente under den algeriske hersker i 11 år og opnåede en høj militærpost. Han vendte, 27 år gammel, hjem til Amrum med en

stor formue, og døde her 46 år gammel. Læg også mærke til de frisiske navne på gravstenene. Amrum er en af det frisiske sprogs højborger, den lokale dialekt kaldes "Öömerang".

Bag kirken er der småveje til Vadehavet. Her er en strandeng med hindebæger, der viser sine blålige farver i juli og august.

En hollændermølle står ved Nebels sydlige udkørsel. Den stråttækte og meget smukke mølle fra 1771 var i brug indtil 1964 og er stadig intakt. Her er et møllemuseum, et hjemstavnsmuseum, hvor der bl.a. er information søfartens historie og om fuglekøjerne på Amrum. Tæt ved ses en lille kirkegård for ukendte sømænd, der er drevet i land på øen.

Mellem Nebel og Nordtorp, ca. 1 km vest for hovedvejen, kan man se en nedlagt fuglekøje. I perioden fra 1866-1936 blev her fanget omkring ½ million ænder. I dag er her yngle- og rasteplass for mange forskellige slags fugle, deriblandt grågæs.

Både nord og syd for Nebel ses flere bronzealderhøje.

NORDTORP

Nordtorp er blevet en turistby. Efter brand i 1925 er der ikke meget tilbage af den gamle bydel. Her er 3000 gæstesenge parat til at modtage sol- og saltvandshungende kurgæster og turister.

Ved svømmebadet er der indrettet et informativt naturcentrum. Fra trappen til naturcentret er der udsigt til marskenge og dige, vade uden for diget, og mod vest store klitter. I naturcentret oplyses om Vadehavets særlige plante-

og dyreliv og om Vadehavet som naturbeskyttelsesområde, herudover er der udstillinger om strand- og klitflora og øens dyreliv. Bl.a. er her en model af øens nordspids, der er fuglereservat.

ODDE

Odde har siden 1936 været fredet. Mellem april og august er det forbudt at betræde området, men man må gå rundt om i vandkanten. I sommermånederne viser naturførere rundt, så man kan betragte det rige fugleliv. På østkysten ligger en af foreningen Jordsands hytter, her kan man flere gange dagligt møde fuglekyndige, der kan fortælle om Odde.

Også på østsiden er stedet for de, der vil have den store oplevelse at gå tværs over vaden, til Dunsum på Før. Turene bliver ledt af kyndige "Wattführere", de kender hullerne og prilerne og de mærkelige omveje, man sommetider må gå. De har også altid det nødvendige udstyr med. Gå aldrig ud alene, man kan omkomme af det. En pludselig tåge ødelægger orienteringsevnen blot få meter fra kysten. Og medens tiden går med at gå rundt i cirkler, nærmer det næste højvande sig.

STENODDE

Stenodde er øens mindste landsby. Her ligger den store kro, der næst efter kirken, er øens ældste bygning. I byens sydkant findes et gravfelt fra vikingetiden. Vest for ses den 26,5 m lange og fem m høje langdysse "Esenshugh", mellem Sydtorp og stenodde ligger re-

ster af et voldanlæg, som man regner med er fra vikingetiden.

FYRTÅRNET

I klart vejr ser man fyrtårnet langt tid før færgen når Vitdyn. Øens vartegn er det højeste fyrtårn ved den tyske nord-søkyst. Det er let genkendeligt i den nye bemaling med to brede hvide striber. Før 1952 var tårnet rødt. Det over 100 år gamle, 42 m høje fyrtårn, står på en høj klit. 2000 watt lampen i en højde på 66 m kan ses i 42 km omkreds. Hvis man har mod på at klare ca. 300 trappetrin, fra klitfod til tårntop, er fyrtårnet åbnet for offentligheden i sommerperioden. Belønningen for anstrengelserne vil i klart vejr være en udsigt til halligerne, Før, og mod nord Sylt. Her kan man også tydeligt se Amrums mange naturtyper: højsand, strand, klit, skov, hede, ager og marsk-vade.

VITDYN

er porten til Amrum. Her må alle igennem for at komme ud til naturoplevelserne. Selve byen med 700 indbyggere er der ikke så meget at sige til. Her er

cafeer og forretninger, der kan takke turisterne for eksistensen. Det mest bemærkelsesværdige er, at Vitdyn på 3 sider er omgivet af et bastant murværk fra 1919-21, der beskytter byen mod at blive undermineret af havstrømme. Man kan gå rundt ved muren, her er god udsigt over havnen, Vadehavet, Før,- halligernes karakteristiske omrids og den brede Knipsand.

I Vitdyn er der i Nordseehalle et Naturcentrum med informationer om Vadehavets og Amrums natur.

WRIAKHÖRN

Umiddelbart vest for Vitdyn ligger klitsøen Wriakhörn, der blev kunstigt anlagt i 1977. På nordsiden af søen er lavet en natursti. Den 15 ha store ferskvandsø er et eldorado for fugle og her kan bl.a. ses grågæs, gråænder, grønbenet rørhøne, blichøne, ederfugle, rørsangere og flere forskellige mågearter.

FØR

Hver nordfrisisk vadehavsø har sit særpræg, hver lille verden er helt speciel. Således gælder det også Før, der selv om den kun ligger i vadeafstand fra Amrum, er en helt anden øtype, med et helt andet landskab.

Den 82 km² store ø med ca. 11.500 indbyggere, heraf de 4.600 i hovedbyen Vykh, ligger kun 6 km fra fastlandet. Man kan se den under hele sejlturen fra Dagebøll, alligevel er billedet diffust. Et langt stykke tid er man ikke klar over om det er Før, man sejler langs med, eller om det er nogle af de flade halli-

ger. Man sejler et stykke tid langs den fuldstændigt flade inddigede nordøstside. Det eneste man ser, er de moderne vindmøller, der næsten evigt piskende henter energi hjem til ledningsnettet. Det ser ud som om de står blot få cm over vandspejlet, i uroligt vejr ser det ud som om de stikker op ad havet.

Pludseligt ser man Vykh, der nordligst danner en slags grænse til dige og marsk, byen markerer lidt højde i forhold til det omgivende flade land og havet. Men det er ikke de store højder man finder på denne grønne ø, det højeste punkt er 13,2 m over tysk normal nul. Punktet ligger syd for Øvenum, en af de 16 landsbyer på Før.

Før er overvejende marskø. Her drives i dag seriøst landbrug, efter at man, som på de fleste andre af vadehavsøerne, tidligere har haft den væsentligste indtægt ved søfart og hvalfangst. Her er ikke hede, klitlandskaber og større skove som på Amrum. Her er dog 15 km sammenhængende sandstrand mellem Ytersum og Vykh. Øen er præget af et utal af småveje, dette må være cyklisternes paradys. Her er så at sige ingen stigninger og gode smalle veje, hvor der oftest er fred og ro og ingen biler. Øens økonomi er i dag mest baseret på turistindtægter. 181.000 årlige gæster tilbringer i snit 14 dage her.

Den nordvestlige halvdel af øen er først efter bygningen af ordentlige havediger i 60'erne blevet beboet. Før var her ofte oversvømmet om vinteren. I dag er her veje, marker og omkring 20 gårde.

I 1819 blev det første kurbad bygget, Chr. VIII holdt i 1840'erne ferie her flere gange, H. C. Andersen var kongens gæst

her på øen, oplevelse og indtryk gav synlige aftryk i dele af hans digtekunst.

Også Før har store søfartstraditioner. I en ung alder drog mændene til søs på danske, tyske og hollandske skibe. Specielt hvalfangerperioden fra 1700-1850 var gode år. I midten af det 18. århundrede var omkring 1500 mænd i hvalfangst, heraf var godt 60 kommandører dvs. skibsførere. Sporene ses i dag i form af de mange smukke kommandørgårde og de mange udsmykkede kommandørsten, somme tider med fyltige levnedsbeskrivelser.

www.foehr.de/ særdeles indholdsrig hjemmeside, bl.a. med kort og henvisninger til byerne på øen.

VYK

Ved indsejlingen til Vyk får man generelt et bredt og rodet indtryk af byen. Det dominerende syn er stor geografisk spredning af huse med meget forskellig byggestil. Men det første lidt negative syn snyder, her er også mange skønne pletter, man skal søge væk fra hovedgaderne og butikkerne, og liste ind i de små gader, hvor der findes mange charmerende huse.

Fra havnen går vejen til byen gennem en stor støpe, der kan lukkes og beskytter byen ved stormflod. At det ikke er det bare pjat, kan man konstatere ved et kig på den omhyggeligt udførte stormflodssøjle, der står ved havnen lige over for støpen.

I Vyk bor 4.600 mennesker. I 1819 blev Vyk Havbad bygget, det ændrede den søvnige by fuldstændigt. Berømmelsen som kursted, blev ikke mindre af at Kong Christian VIII i en periode erklærede Vyk for sin sommerresidens. H. C. Andersen var her i en periode som kongens gæst. Opholdet inspirerede ham bl.a. til romanen "De to baronesser".

Den lange strandpromenade er en blandet oplevelse. Landsiden er præget af mange forretninger, vandsiden af store, ikke særligt kønne bygninger. Nogle steder er der dog små parkstykker med folkeliv og udsigt til den smalle strand og ikke mindst til halligernes næsten eventyragtige svævende linie i horisonten. På strandpromenaden ligger også rådhuset og "Umwelt Haus" med udstillinger om Vadehavet og øen.

www.wyk.de/

H. C. ANDERSEN

I Grænseforeningens årbog for 2005: "H. C. Andersen og hertugdømmerne", beskriver Johan de Mylius i et afsnit "En fødselsdag på Før" Andersens oplevelser på rejsen hertil og under opholdet. I "De to Baronesser" kommer læseren helt tæt til digterens intense beskrivelser af det helt specielle miljø på vadehavsoer og halliger.

Mange mener, at H. C. Andersens roman: "De to baronesser" der udkom i 1848, er en af hans bedste. Dette skyldes ikke mindst hans valg af miljøer og her i denne bogs interesse, ikke mindst hele anden del af bogen, der udspiller sig på halligen Oland. Andersen skildrer mestertligt miljøet, både natur og kultur, og ved læsning får man et godt indblik i området, som hans vågne sanser og sprogbehandling serverer for læseren. Andersen selv er tydeligt fascineret.

H. C. Andersen var på Føhr og Oland i 1844, hvor han var kongeparrets gæst.

I sine dagbogsoptegnelser skriver han bl.a.:

"...- Jeg løb til den Ende af Øen hvor Havet ved sidste Stormflod havde revet hele Stykker bort, her var en lav Skrænt, forraadne Liigkister stak frem, rundt om Menneskeknokler, Hovedpande Been, Alt hvad som gaaer løst, samles og begravnes dybere inde i Landet, til Havet igjen naar derhen – Hele Øen seer ud, som en engelsk Park, der er kun en slags Græs, den som taaler havvandet Jeg gik ind i eet af Husene, her saa vi det eneste Mandfolk; Stuen var med Fliser, som en Kakkellovn Kommandor kaldes den som fører herfra Skibe til Grønland, Holland, & – rundt om findes Hvalfiske Tænder, de see ud som store Ledpæle..."

Citater fra: "De to Baronesser":

ANDEN DEEL

"...De hvide, bjergagtige Sanddyner på Amrom løftede sig højt mod den mørke Luft; de flade Halligere laae som en Drift Søjgræs, der er sat ud af Bevægelse.

Havet væltede gulgrønne, grumsede Bølger, som flodtiden bringer dem."

"...Ingen Genre-Maler kunne finde et bedre Motiv til en velhavende Halligers hyggelige Stue, end denne var det; under Loftet hang, med heel Takkelage, en Model af "Brakanden", det Fartøj, Kommandoren havde ført og Kobbertøjet var så blankt i Tinrækken. Man saa Stuens ene Væg pyntet med Skilderier, alle sammen Skibe..."

Stormflod og katastrofe har også optaget H. C. Andersen, der får plads til en historie om Rungholts undergang:

"... Føhr og Sylt havde dog endnu udgjort et Land, og der var en stor By, Rungholdt, hvor Menneskene vare saa ugudelige. Nogle fæle Folk der drak en So fuld, lagde den i Sengen og sendte bud efter Præsten, at han skulde give denne Syge Sacramentet, og vilde han ikke, skulde han kastes i Vandet paa Veien hjem mødte ham ved en Kro to ugudelige Karle; de tvang ham at følge med ind i Skjænkestuen og fortælle, hvor han havde været, og da han fortalte dem, hvorledes han havde været til Spot, saa loe de og fratoge ham Æsken, hvori Sacramentet var og hældte Øl i den: "for var Gud der," sagde de, "saa skulde han have lidt at drikke." Om Natten, han laa i sin Seng, blev han af Gud varet om, at forlade Landet iilsomt; og da begyndte Storm og Høivande: hele Rungholdt og syv Kirkebyer sank, og kun Præsten, hans Pige og to Jomfruer, som havde været i Kirke, undslap. ... Og vist er det, at engang før Dommedag vil Rungholdt hæve sig med alle dem deri op af havet. Ved klart Vande øiner man endnu Huse, Kirketaarne og Møller:..."

”..”Men kan havet komme op til dete Huus og skylle os bort?” spurgte hun.

”Det kan skylle Huset og os og alle Øerne bort; og det skeer engang, men det kan vare hundrede Aar til, og saa ere vi døde; det kan ogsaa skee endnu inat, men det skeer ikke. Ak! Havet er forfærdeligt! Jeg har seet det, jeg har selv prøvet det i min Tid; det var Aaret 1825, det var en Vandflod! Havet gik over alle disse Øer, Faarene måtte vi drive op paa Lofterne, og selv maatte vi derop, og Søerne sloge mod Væggene, saa Stenene løsnedes og Murene faldt ned; Havet gik lige ind igjennem Stuerne; hvor Bjælkerne ikke faldt sammen, sad Folk paa Taget,....”

FRIESENMUSEUM

Længere inde i byen ligger Friesenmuseum, let genkendelig på indgangspartiet, der består af 6 meter høje underkæbeknogler fra en blåhval. I museet er udstillinger om Førs historie, friserne, og naturen. På museets udendørsareal

ses huset ”Olesen” fra 1617. Opdeling af husets indre samt inventaret er bevaaret. Her er også for nyligt opført en ladebygning med samling af gamle landbrugsredskaber.

På Vyks rådhus er et informationscentrum med anskuelige tavler, modeller, og film om Vadehavet. Midt på strandpromenaden i Vyk ligger ”Umwelt Zentrum”, hvor der bl.a. er et Vadehavsrum med en ebbe/flod model, akvarier og diasshow, der fortæller om livet i Vadehavet.

I Vyk findes en lille dansk skole med 19 elever og 2 lærere. Her er også en dansk børnehave.

NIBLUM

En af de skønneste landsbyer blev den allerede kaldt for 150 år siden. I nyere tid har Niblum flere gange fået stemplet: ”Smuk landsby”, men det holder ikke mere. Godt nok er kirken her, de særdeles smukke frisiske huse og den brostensbelagte vej. Men det virker som en kulisse, berømmelsen har pillet den uskyld af, som også hører til billedet af gamle huse og gamle miljøer. Turisten forventer fred og ro til at se autentiske miljøer, men har selv været skyld i at denne, engang skønne, landsby er ved at drukne i sin egen popularitet. Hovedgaden er, med sine smukke huse og brolagte vej, blevet en pengemaskine, hvor det sædvanlige turistskrammel og ”kunsthåndværk” falbydes.

Hvis man skal have sig en lille positiv oplevelse med hjem fra Niblum skal man søge ud i de små gader, eller finde kirke og kirkegård.

ST. JOHANNES KIRKEN

I udkanten af byen står den største kirke på Før, St. Johannes, også kaldet Friserdomkirken. Den store kirke er fra o. 1240, opført i munkesten over en korsformet grundplan. Her er et udskåret alter fra slutningen af 1400-tallet. Det lyse kirkerum, der er holdt i hvide og blå farver, er rigt udsmykket.

På kirkegården står mange af de kommandørsten, udsmykkede gravsten, der beretter om søfolk og hvalfangeres ofte dramatiske liv. Kirkegårdene er i øvrigt struktureret anderledes end i Danmark. Man har ikke hver sin celle, men er spredt, dog i række og geled, ud over en græsplane. Man kan frit gå mellem gravstenene.

www.nieblum.de/

GOTING KLEV

Syd for Nieblum ligger Goting Klev og rejser sig beskedne 8 m over en smal stribe klitter. Klinten består af 200.000 år gamle aflejringer. I tidens løb er den blevet afrundet og slidt af vind og vejr

og ikke mindst stormfloder, der da også truer med at æde den helt.

DUNSUM

Bliver kaldt landsbyen med de smukkeste solnedgange. Selve byen er der ikke så meget ved, men tager man vejen helt ud til P-pladsen ved diget, finder man stedet, hvor man kan komme med en af de erfarne Vadehavsførere på en vadetur til Odde på Amrum. På en opslagstavle er der præcise oplysninger om hvem der er fører og hvornår man tager af sted. Typisk er det et stykke tid før laveste lavvande indtræffer. Gå aldrig selv på vadevandring. Tæt tåge forvirrer begreberne, så man ikke ved hvad retning man skal gå. Og højvandet venter ikke på at man finder hjem.

YTERSUM

Ytersum er Førs tredie og mindste kursted efter Vyk og Nieblum. Hvis man parkerer ved mindesmærket for 1962 stormfloden, er man tæt på diget, der fra krogen giver en fantastisk udsigt til Amrum og Sild. Udsigten skifter ustandse-

ligt. Prøv at komme ved flod eller ebbe – eller på et tidspunkt midt imellem. Kom når det er gråt, eller sommersonne, eller vintersol. Det er altid en forskellig oplevelse. Mod nordvest strækker det beskyttende dige sig og mod sydøst begynder Førs 15 km lange sandstrand, der går helt til Vyk. Mellem Ytersum og kurklinikken ligger tre gravhøje, der er rester af et stort bronzealdergravfelt.

En vandresti går fra Ytersum over Hedehusum og Vitsum til Goting. Den 5 km lange tur "Traumstrasse" har gode udsigter ind over Før, over havet og til Amrum. På vejen krydser man Førs eneste å, Godel.

OLDSUM

En lille by, der ligger på den vestlige marskdal. Her er en vindmølle fra 1901, indtil midten af 50'erne var den stadigvæk i arbejde. I Stellys Hüüs, et gammelt kaptajnshus, er indrettet raritetskabinet.

Nordligst på Før ligger naturområdet "Førs Forland" uden for havdiget. I retning Oldsum, foran diget er der placeret en grøn beboelseskøje, der tjener som informationssted og tilholdssted for den ansvarlige for området.

BORGSUM

Ligger på gesthøjene i sydvest. I udkanten af byen ligger en mølle, der bl.a. bruges til galleri. Byen har navn efter resterne af borgen, "Lembeksborg", der findes godt en km nordvest for byen. Det cirkelformede anlæg fra vikingetiden har kun voldanlægget tilbage, men det virker storslået og giver en god idé af det liv, der har været her engang. Voldene har oprindeligt haft en højde af omkring 11 m og omkredsen af anlægget har været omkring 450 m. Nordøst for Borgsum ligger Borgsum Fuglekøje, en af øens 6 fuglekøjer.

ST. LAURENTIUS KIRKE

Midt i trekanten Süderende, Borgsum og Ytersum ligger St. Laurentii Kirche. Denne store munkestenskirke er fra omkring det 12 årh. I det smukke lyse kirkerum ses bl.a. et sengotisk, smukt udskåret 3-fløjet alter fra omkring 1400. Også her er kirkegården et besøg værd. Her er bl.a. mange smukke og velholdte kommandørstene. På en af dem kan man læse om Mathias Pedersen, der i sit virke som fanger skulle have fanget 372 hvaler.

BOLDIKSUM

I Boldikum ligger St. Nicolaj Kirke, en af de 3 historiske kirker på Før. 4 km nordøst for Boldikum kan man se en af de seneste af Førs 6 fuglekøjer. Disse udpekulerede anlæg var udbredt på de nordfrisiske øer. Talrige vildænder svømmede intetanende ind i fælderne, hvor halsen til sidst blev drejet om på dem af en "Kojenwärter" der i sandhed har haft nogle vildandeliv på samvittigheden. Borgsum fuglekøjen var den første, der blev bygget. Den og den nye fuglekøje i Øvenum gav størst udbytte, her blev der fanget op til 24.000 vildænder om året. Tilsammen blev 3 millioner ænder fanget og ombragt på Før. Boldikum fuglekøjen kan besøges i sommermånederne. I Vyksi "Friesenmuseum" kan ses en model af en fuglekøje.

ØVENUM

På gården Martenshof er den store landdebygning omdannet til et museum, der på en levende måde fortæller om Før i gamle dage. Her er beskrivelser af både landbrugslivet og søfart, hverdag og fest og om digebyggeri, strandingsgods og Vadehavets dyreliv.

Hertil kommer skiftende særudstillinger

www.museen-sh.de/ml/

SEJLRUTER TIL AMRUM, FØR, PELVORM OG HALLIGERNE

Der er en del muligheder for at komme ud i det nordfrisiske vadehav. Langt størsteparten af dem er med udflugts-

både, hvor der kan være tilbud om forskellige aktiviteter. Det kan være en tur til en hallig, med et kort ophold, en fisketur, eller en tur til et af de mange steder, hvor der er sæler.

Egentlige rutebåde går fra Dagebøl, Slutsil, Strucklahnungshörn på Nordstrand,

Men man kan kombinere på mange måder, dels mellem øer og halliger og også med hensyn til at sammensætte aktiviteter.

REDERIER

Neue Pelvormer

www.faehe-pellworm.de/

Adler Schiffe

www.adler-schiffe.de/

Hauke Haien

www.wattenmeerfahrten.de/

Runholt

www.halligmeerfahrten.de/

Wyker Dampfschiffs- Rederei

www.wdr-wyk.de/

PELVORM

Sejlturen til Pelvorm går forbi den lidt sydligere beliggende ubeboede hallig

Sydfal. På turen er der gode chancer for at se sæler. På havbunden lidt sydligere ligger resterne af den sagnomspundne by Rungholt, som forsvandt i "Den første store mandedrukning" i 1362. Pelvorm var, før den anden store katastrofe i 1634, en del af en stor ø, der dengang blev splittet op i Pelvorm, Nordstrand, Hamborg Hallig og Nordstrand Mor. Ved denne katastrofe skulle der være druknet op mod 6.800 mennesker og omkring 50.000 kreaturer gik tabt. Pelvormerne fik imidlertid hurtigt gang i digebyggeriet og allerede 3 år efter katastrofen var der skabt 4 nye kog. Det seneste kog "Bupheverkoog" blev inddiget i 1938.

RUNGHOLT OG MYTERNE

Rungholt forsvandt med anløbsplads, kirke, huse og 500 mennesker i den store stormflod i 1362. Nogle siger, at de i stille vejr stadigvæk kan høre kirkeklokkerne når de sejler henover resterne af Rungholt.

Rungholts forsvinden har givet anledning til en del mytedannelse. H. C. Andersen var inspireret af historien til afsnit af romanen "De to Baronesser".

I sagnene er det et gennemgående

træk, at Rungholtfolkene har været lidt for dygtige. "Rungholts undergang var Guds straf for de rige indbyggeres overmod. De havde bygget et dige omkring deres land, og dette var højere end alle andre. Udfordrende løb de op på dette og truede ad havet, idet de råbte: "Vi trodser dig, Blanke Hans!" – Og ikke nok hermed. Indbyggerne førte et ugudeligt liv og vovede endda at trodse Vorherre selv". (Citat fra F. Dines Hansen: Nordfrisland – digernes Land).

I 1921 begyndte man at forske i Rungholt, der var fundet flere spor af den gamle havneby i Vadehavet. På Pelvorm holder man hvert år i maj "Rungholt dage", hvor man mindes de mange landsbyer og samfund, der i tidens løb er gået tabt i stormfloder. I disse dage arrangeres der guidede museumsture, vadehavsvandring, m.m.

På Rungholtmuseet kan man se en samling af kulturspor fundet i Vadehavet omkring Pelvorm.

www.pellworm.de/ klik på "deluxe" og "historie"

Pelvorm ligger så at sige i Nordsøen. Øen ligger ca. 1½ meter under daglig højvande og er helt afhængig af robuste diger. Her er fladt, men dog med

nogle pejlepunkter; fyrtårnet på sydkysten, den gamle kirketårnsruin og den nye kirke midt på øen.

På den 37 km² store ø bor ca. 1.150 mennesker. Her drives landbrug, de ældste gårde og bebyggelser ligger på værfter, midt i den frodige marsk. Den økonomiske redningsplanke kan dog her, som på de andre vadehavsøer, blive turismen. Pelvorm bliver dog ikke så overrendt af turister, idet der ikke findes sandbadestrande på øen. Til gengæld er her 11 grønne strande uden for digerne.

Her er små pittoreske landsbyer, Tammensiel, der er 400 meter lang og stort set kun et par huse bred, eller Tammvarft lige syd for kirketårnsruinen, et landsbyværft, som man ser det på halligerne med en fedding, til opsamling af ferskvand.

Det er en god idé at komme herover uden bil. Her kan lejes cykler, og her er ideelt cykletteræn, man bliver ikke trættet af bakker.

På Pelvorm holdes ringridningsstævner, som vi også kender fra det sønderjyske område. Om foråret, den 21. februar på Petri-dag, afholdes Biikebrennen, formodentlig en gammel hedensk skik, en prisning af Odin. Traditionelt er det den dag, hvor bonden fejrer, at vinteren er slut, men på naboøerne, med den store tradition for skibsfart, var det også den dag, man fejrede afskeden med de søfolk og hvalfangere, der skulle på havet. Her bliver drukket kaffe og spist kager, drukket "Pharisäer" og spist grønkål. Festens højdepunkt er afbrænding af kæmpestore bavne (Biiken = bavne).

ST. SALVATOR

Den største seværdighed på Pelvorm er den gamle kirke St. Salvator, der med den store tårnruin er Pelvorms vartegn. Det 26 m høje murstenstårn er rester af det oprindelige tårn, der ifølge en overlevering, fik grundstenen lagt på St. Urbansdag i 1095. Det styrtede sammen i 1611 og fik derved reduceret højden fra de oprindelige 55 meter. Kirken er en af de 4 store, der ligger på "Den hellige linie" med en afstand af 16,7 km. De tre andre kirker ses på Sild/Kejtum, på Før/Niblum og på Ejdersted/Tating. I kirken er bl.a. et trefløjet alter fra 1470-80, en bronzedøbefont fra 1475 og ikke mindst det berømte Arp Schnitger orgel fra 1711.

På kirkegården er en gravplads for ukendte sømænd, der er drevet i land på øen. På tårnvæggen ses en mindesten over 15 unge svenskere, der ulykkeligt druknede her i 1950. De var på vej til Seinen i Frankrig i et rekonstrueret vikingskib "Ormen Friske".

Tæt på kirken kan man også se nogle veler – de huller indstrømmende vand skaber ved digebrud.

INSELMUSEUM PELVORM

Hjemstavns museet har til huse i et gammelt stråtekt friserhus og viser træk fra almindelige menneskers liv på øen i gamle dage. Her er også udstillinger om dige – og værftbygning og om stormfloder.

www.insel-museum.de/museen_pellworm.php

I den gamle havn er der en udstilling i "Dampferschuppen" om søfolk og fiskeres rolle på Pelvorm, der ellers er en ø, hvor landbruget har haft den dominerende rolle.

SCHUTZSTATION WATTENMEER

En lille udstilling med diasfremvisning og "Vadehavet under lup". Herfra tilbydes vadehavsvandring, f.eks. en tur til Sønderog og fugleekskursioner. Pelvorm ligger ualmindeligt godt for ekskursioner. Flere små halliger og højsander i nærheden tiltrækker både sæler og fugle.

www.pellworm.de/ meget informationsrig. Muligt at hente en film om Pelvorm.

HALLIGERNE

Man kan godt se dem inde fra land. Men tydeligst dukker dette mærkelige drømmesyn op under sejlturen til Før og Amrum. Det er halligernes huse og gårde på værfter, man kan se. Nogle steder kun et eller to huse på det samme værft, andre steder flere huse.

Tidligere troede man at halligerne var rester af land, som havet havde ta-

get. I dag mener man, at det kun er tilfældet med Hamborg Hallig og Nordstrand Mor, der har været en del af den samme store ø som Pelvorm og Nordstrand. De andre halliger (hallig betyder i øvrigt uinddiget ø i Vadehavet) menes at være yngre aflejringer på moseflader eller morænerygge (gest) fra den sidste istid.

Når vejrudsigten melder højtryk over Azorerne og lavtryk over Sverige, når vinden er i nord, så får man travlt på de 5 beboede halliger. Dyrene skal ind, døre og vinduer skal lukkes og høet sikres. I gennemsnit er øerne, på nær værfter og huse, dækket af vand 40 gange om året. Hernede kaldes det: "Landunter". Men hvis det bliver rigtig stormflod, som i 1962 og 1976, kan det gå helt galt. I 1962 så det ud som halligerne skulle forsvinde. Mure blev trykket ind, gårde ødelagt, men heldigvis druknede ingen mennesker. Imidlertid fandt man ud af, at halligerne virkede som en slags bølgebrydere, så stormflodsskaderne på fastlandet blev mindre. I stedet for at opgive, blev husene bygget op igen i en forstærket konstruktion.

www.nordfriesische-halligen.de
www.insel-museum.de

ØLAND

Hallig Øland er på 96 ha og har 29 indbyggere, der alle bor på et stort værft, hvor 15 huse, kirke, skole og værtshus ligger. På værftet ligger også en fedding, beregnet til at opsamling af regnvand. Nord for byen er et lille stråtekt fyrtårn. Øland er forbundet til fastlandet og til Langenæs med en dæmning,

hvorpå der er et spor til en lille skinnelvogn. Dæmningen er beregnet til gods-transport og til beboerne på halligerne.

LANGENÆS

Langenæs er den største hallig. Den er næsten 10 km lang og en km bred og har et areal på 956 ha. Her bor ca. 107 mennesker fordelt på 18 værfter.

På "Schutzstation Wattenmeer" i Wattenmeerhaus på Peterswarf kan grupper på op til 18 personer opholde sig i op til en uge. Her er tilbud om foredrag, vadehavsvandring, fugleture og strandengsture.

"Kapitän Tadsen Museum" i et hallighus fra 1741 på Ketelswarft og "Friesenstube" på Honkenswarft er museer, der fortæller om livet på halligerne i tidligere tider. Her er i øvrigt flere meget velholdte og typiske hallighuse.

www.langeness.de

GRØDE

Hallig Grøde er på 277 ha med 17 indbyggere fordelt på to værfter. Det er Tysklands mindste kommune. Berømt, om ikke for andet, så for at det er her fra denne lille valgkreds, man kan bringe de første valgresultater. Grøde er dog meget mere end det. Denne tredje største hallig kaldes også den mest typiske. Som den ligger fire km fra land, kan man kun komme hertil med skib. Postbåden lægger til hver dag, eller når det er muligt og bringer også mad og andre dagligvarer.

På Knutswarf ligger fire smukke stråttækte huse, værftet er omgivet af et

nyere ringdige. Herfra har man udsigten over de store, flade og grønne marsk- og strandengsområder. Om foråret er her tusinder af rastende knortegæs. Når hindebæger blomstrer, farves strandengene smukt blå/lilla.

www.groede.de

HOGÉ

Hallig Hoge på ca. 574 ha, er den anden største hallig. Hoge er stormflodsskabt, men også gentagne gange stormflodshærget. Her bor omkring 110 mennesker om vinteren og 160 om sommeren på 10 høje værfter. Husene er ekstra sikret med betonmure og et lavt sommerdige. Men blot to m over middelhøjvandet giver "Landunter".

Hoge er måske den smukkeste hallig, gennemskåret af blå bånd, priler, i alt det grønne. Men også den, der er mest præget af turisme. Her er flere restauranter og man kan leje cykler ved havnen.

Hoge Kirke er fra 1642 og således ikke særlig gammel. Men den bærer i sig ikke alene forgængerens, der blev ødelagt i 1362, men også mange genstande fra de kirker stormfloderne har taget. Man har reddet hvad der reddes kunne og kostbarhederne i kirken har nok haft høj prioritet, når stormflod truede. Selv om kirken ikke er gammel er det den ældste på halligerne, det siger noget om at området ikke har været til langtidsbyggerier.

På Hanswarft kan man se et eksempel på hvordan en rig frisisk halligsmænd levede i det 18. århundrede. Kapitän Tade Hans Bendiks Hus er blevet be-

rømt, ikke alene pga. sit smukke interiør, men også pga. den flisebeklædte og rigt udstyrede stue eller "Königspesel". Stuen har fået sit navn fordi Frederik VI overnattede her. Han var på en rundtur til halligerne, for at besigtige de skader en hård februarstormflod havde forvoldt. En stærk nordvestenstorm forlængede halligbesøget nogen tid.

Et hjemstavnsmuseum "Hans Von Holdt", ligeledes på Hanswarft, viser bl.a. fund, der er gjort i Vadehavet fra tidligere bosteder.

I Wattenmeerhaus på Hanswarft er der infocentrum og økologisk værksted. Her kan børn og voksne, sammen med undervisere, udforske og lære om den spændende økologi i vadehavsområdet. Her tilbydes også guidede ture, bl.a. til Japsand og en anden hallig Nørreog.

www.hooge.de

HABEL

Hallig Habel er den mindste hallig. Her er syv ha ubeboet, men med et værft. "Nationalpark Wattenmeer". Her er adgang forbudt.

NØRREOG

"Nationalpark Wattenmeer" Det ni ha store fuglereservat ligger vest for Hoge og er om sommeren beboet af en opsynsmand, der holder øje med den kæmpestore yngleplads. Uden for yngletiden er det muligt at komme herover ved at deltage i en fem km lang guidet vadehavsvandring fra Hoge.

SØNDEROG

62 ha, der arrangeres guidede ture hertil. Her er to fastboende, de eneste i "Nationalpark Wattenmeer", som også denne hallig hører til.

SYDFAL

Er ubeboet og på 50 ha. "Nationalpark Wattenmeer". Guidede ture hertil kan arrangeres.

GRÆNSEFORENINGENS NÆSTE ÅRBOG

Som nævnt i forordet dækker denne bog området fra den dansk-tyske grænse til B 201. Området fra B 201 beskrives i Grænseforeningens årbog 2007.

Imidlertid er der ikke grund til, at årets udflugt i det sydslesvigske skal slutte ved B 201. På de følgende sider har vi derfor valgt at give ordet til endnu tre lokale "sydslesvigere" som præsenterer "deres Sydslesvig". Alle tre lokaliteter beliggende på den "forkerte" side af B 201. Men bestemt værd at besøge – også på denne tur!

MIT SYDSLESVIG . . .

Af Niels Ole Krogh, BorderPress. Foto: Lars Salomonsen

TYSKERNE ER BEDRE TIL FLØDEKAGER

Krudtrøgen har ikke rigtigt lagt sig over Egernførde. Her godt 700 år efter byens erhvervelse af købstadsrettighederne kan Hans Jørg Petersen stadig lugte den, og den tisser ham en smule.

– Det er som om, at tyskerne ikke rigtig vil forstå, at de 562 af de 700 år var byen en del af helstaten Danmark, siger den pensionerede leder af byens danske fritidshjem. Han var stort set uafbrudt de danskes repræsentant i byrådet i 40 år og har indehavet alt, hvad der er værd at tale om af lokale frivillige tillidsposter for mindretallet.

Hans Jørg kan tale i timevis om sin by, og det gør han så – denne gang er lytterskaren begrænset til én. Men ofte er det grupper, han agerer øjenåbner for med sine anekdoter, sagn og historiske fakta bundet op på konkrete steder i byens charmerende netværk af gader.

Han ser sammenhængende. Først og fremmest en sjælden vellykket kombination af by og natur i bunden af den syv kilometer dybe bugt. Byens gader rækker

HANS JØRG PETERSEN

Det danske parti – SSWs – gode ånd i Egernførde gennem en menneskealder. Pensioneret leder af byens danske fritidshjem – en mand med et stort hjerte for sin hjemby – og en mand, der har svært ved at tilgive konge og regering 1864-krigen – "havde de ikke dummet sig, så havde vi stadig været på dansk jord"...

helt ned til den brede strand, og indbyder turister og lokale til daseri og svømmetur betryggende nær byens fristelser og betryggende fjernt fra motoriserede fartøjer.

Havnen er hans fortrukne rasteplads. Byens nulevende arkitekter har sans for det maritime miljø, der trækker sejlene – herunder en del danskere – til byen. Svensk-rød dominerer omkring årtusindskiftet i en by, der ved, at turisterne er brødet.

– Fiskeriet er skrumpet ind, men vi har stadig en halv snes fiskere, der sørger for frisk fisk hver morgen. Og havnens største fiskeimportør var en af vore egne danske drenge, der næsten dagligt henter fisk i Esbjerg, siger han og udbreder sig hjemmevant om den aktuelle af- og udvikling i havnen.

Turen op i byen fører forbi et røgeri. Byen havde langt op i sidste århundrede 34 røgerier, som tilsatte kolossale mængder af de berømte “sprotten” (brislinger) den rette krydrede smag. I dag er der kun et røgeri tilbage, men sprotten er for byen fortsat, hvad sild er for Bornholm.

– Selvfølgelig skal de skylles ned med noget, der river i halsen, tilføjer Hans Jørg og trækker to små lommelærker op af inderlommen. En andet af byens berømte mærkevarer er Behn, der især er kendt for sin vodka med figen. Læg dertil Sauers Geværfabrik med 500 ansatte og ubådsmarinen med 2.200 soldater og civilt ansatte, så er det økonomiske grundlag forklaret for byens borgere.

Den gamle bydel kan gøres til fods og uden konkurrence fra de motoriserede. Små stier og et atypisk langt gågadesystem for en by af en så beskeden størrelse giver ro til at ose i butikkerne eller få sig en lokal øl på en fortovsrestaurant.

KRUDTRØGEN

– Et enkelt traktørsted er jeg særligt glad for, forklarer Hans Jørg, mens vi går gennem passagen under byens gamle rådhus.

– Indrømmet, tyskerne er nu bedre til det med flødekager, kommer det lunt fra ham på vej ind i Café Heldt. Stedet indbyder til et nærmere studie allerede ved synet af den smukke bindingsværksgavl. Huset stammer fra 1700-tallet, og der har været servering siden 1850.

Kagerne skal ses og smages. Servitricerne falder i et med den konsekvente og originale art déco-indretning fra ca. 1900.

– Derude, siger Hans Jørg Petersen, da vi runder turen af på kurpromenaden, derude skete det, der blev begyndelsen til enden. Herfra affyrede kanonér Preusser de dødelæggende granater mod “Christian VIII”. Skuddene faldt i 1849, da den første slesvigske krig hærgede. En krig som danskerne vandt, men som indirekte førte til 1864-krigen. Den tabte kongeriget som bekendt med et brag, og egernførderne blev prøjsere.

– Få danskere kender i dag Sydslesvig – området mellem Flensborg Fjord og Ejderen.

– Gjorde de det, så ville de forstå, hvad de har mistet, sværmer Hans Jørg Peter-

sen af kærlighed til sin by. Ikke bittert, men alligevel en smule irriteret over krudtrøgen.

– Danskerne skulle ikke have udfordret prøjserne. Så havde vi ikke været mindretal i dag!

MIT SYDSLESVIG . . .

Af Niels Ole Krogh, BorderPress. Foto: Lars Salomonsen

HVOR VERDEN SYNES INTAKT

Huset er ikke noget at råbe hurra for, men beliggenheden er pragtfuld, siger Carsten Reyhé, der har iført sig kikkert og gummistøvler.

Navnet Reyhé kender han ikke oprindelsen af, derimod er han ganske godt inde i sin slægtshistorie. Den kan nok overraske en og anden, for bag Nørrebro-accenten gemmer der sig et menneske med lodrette rødder til den nordfrisiske ø Før og en farfar, der immigrerede fra Sachsen til København i begyndelsen af 1900-tallet.

– Han talte altid et smukt cirkusdansk med en sjov sachsisk tone, siger Carsten Reyhé og efterligner bedstefaren med et grin.

– Hvad i alverden har dog drevet dig herved? Vi andre drømmer om at komme til København, sagde en bibliotekarkollega til ham, da Reyhé dukkede op til det første kollegiale møde på Centralbiblioteket i Flensborg. Det var i 1980.

Carsten Reyhé vidste, hvad han var kommet for.

Han havde fået nok af storbyen.

Efter nogle år på vestkysten i Husum blev han leder af det danske bibliotek i Slesvig. Som sådan er han ferm til at slå op. Den kundskab er god, når man gerne vil se og forstå sporene i kulturlandskabet nedenfor huset i Fysing med den dybe fjord Slien som nærmeste nabo en halv snes kilometer øst for Slesvig.

Vi går gennem en hulvej med levende hegn – på tysk hedder de Knicks, og dem er der uendelig mange af i det nordtyske landskab, ligesom der også er langt flere våde enge og vandhuller end i Danmark. Mangfoldigheden af insekter, fugle, vildt og flora afspejler naturens tilstand.

Carsten Reyhé bedømmer brombærrene.

De skal have 14 dage mere. Så skal der råsyltes. Slåen er der også mange af i hulvejens hegn. De krydrer snapsen eller likøren, oplyser den stedkendte. Der hænger en svagt krydret duft i luften. Det meste af det, vi ser, vil friske op i en flaske vodka.

For enden af vejen falder en stor eng ned mod Slien. Ikke langt fra den modsatte bred ligger Hedeby.

– Det er de åbne vidder, der betager os, konstaterer Carsten Reyhé, der næsten dagligt tager turen med sin Inger. Hun er fynbo, jordemoder og mor til parrets tre drenge.

En fiskehejre letter, et par hundrede grågæs snakker højlydt sammen på Hestholm; en lille ø nogle hundrede meter borte. På samme ø er der mågekoloni, og

skarven er her også i stort tal. For stort, mener fiskerne på Slien. De må hive halve fisk ud af garnene.

Bibliotekaren er ikke jæger, nærmere samler. Ikke så meget på ting som på indtryk. Han kan lide at indfange områdets fugle med sin kikkert, men har også øje for det nære.

– Før end du aner det, er du ved at træde på en bekkasin. Den trykker sig i græsset, når vi kommer for nær, ved han. Og han kender også baggrunden for de mange stednavne. Etymologi – ordenes oprindelige betydning – er en del af videbegæret.

– Vi har haft havørne her de sidste tre til fire år. Så store som døre. Jeg ved, hvor de har deres rede, men jo færre der ved det jo bedre.

Historien trækker sine spor i landskabet – fra stenalderbopladser, til vikingetid med Ansgar og Hedeby, til middelalderen med det nærliggende Winning gods og til 1864-krigen. Retræten fra Dannevirke foregik også via Fysing.

CARSTEN REYHÉ

biblioteksleder i Slesvig. Nørrebro-dreng med lodrette rødder til Før. Flyttede til Sydslesvig i 1980. Bosat ved Sliens bred – naturelsker og iagttager af kultursporene i landskabet.

Fra det aflåste led til den fredede halvø Reesholm er der ikke kun udsigt til domkirken i Slesvig. Konturen af byens nyligt lukkede sukkerfabrik står også klart.

– Hvorfor skulle vi ikke kunne betale ulandene en ordentlig pris for deres sukker, når de nu kan producere den billigere og uden enorme statstilskud, ræsonnerer Reyhé os ind i fremtiden.

En time varede turen. Nok til at konstatere, at verden forekommer nogenlunde intakt set fra Fysing ved Sliens bred.

MIT SYDSLESVIG . . .

Af Niels Ole Krogh, BorderPress. Foto: Lars Salomonsen

HER VAR INTET – KUN HISTORIEN

Gadekrydset Sally hopper glad ind i bilen. Vi skal til Svavsted i Nordfrisland. Nis Hardts barndomsegn – blot en snes kilometer fra det yderste af Danevirke-voldene,

Nordens største oldtidsminde, som nyder Nis Hardts særlige bevågenhed. Han er museumsleder for det SSF-ejede Danevirke Museum.

Seks år var han, da faderen, Uve Hardt, fik stilling som vandrelærer på den sydslesvigske vestkyst. Farvel til Korsør og goddag til det Sydslesvig, faren havde savnet. Det var i 1960.

Der var visse gader, den bette Nis ikke skulle begive sig ad. Det tyske sprog skulle først læres. Nis skilte sig ud og var øretæveindbydende. Og en dag var der malet galger på den nyopførte danske skole. Da græd hans mor, Karen Margrete, der kom fra Vestsjælland og uforvaret var blevet kastet ind i grænsekampen.

Der gik kun få år, så lagde dønningerne sig.

Nis Hardt gør holdt uden for byen. Der er en udsigt, han vil vise frem. Fra en mo-

rænebakke er der på dage med klart vejr udsigt helt til Heide i Ditmarsken – 30 kilometer.

Far lagde aldrig pres på os. Vi nød stor frihed, siger Nis Hardt.

Der sidder en videbegærlig sjæl i Nis. Alle natur- og kulturspor interesserer ham.

Men som pædagog forstod faren alligevel at stimulere Nis og de tre søskende. Nis fik som 10-årig samtlige bind af ”Danmarks Oldtid”. Sammen med vennen Lars var han ofte undervejs med spade og skovl for at afæske jorden dens hemmeligheder.

– Vi fandt meget. Redskaber fra stenalderen og sågar en urne fra jernalderen, siger Nis Hardt og fortæller mere om en rig barndom.

Om floden Trenen, der slynger sig langs byen.

– Vi sejlede ind mellem sivene og så gøgeunger i sivsangerens rede. Og vi så store gedder stå helt stille i det klare vand, siger han og breder armene ud i en længde, som var han i et vennelag af lystfiskere.

NIS HARDT

museumsleder på Danevirke Museum – nærmere præsentation sikkert overflødig. Kom til Sydslesvig som seksårig tilbage i 1960. Vi besøger Nis' barndomsby Svavsted på vestkysten.

PIRATER OG HANSEGODS

Vi er nået ind i centrum af byen og bestiger en gravhøj af anseelig størrelse – mere end 10 meter – med en klokkestabel.

– Her sad jeg med Lars og drak bajere – senere kom der en pige til, siger han.

Nedenfor står byens middelalderkirke.

Angiveligt fra 1100-tallet.

Nis fortæller, at det tidligere var helt sædvanligt at placere kirken ved siden af gravhøjen. Pendantsen ses langt op i Jylland, eksempelvis i Jelling. Hvad der er inden i gravhøjen, ved han ikke. Den er – så vidt vides – intakt.

– Men det har, størrelsen taget i betragtning, været en betydningsfuld person. Netop her, hvor vi sidder, har vikinger med kurs mod Daneverke fundet deres første landfaste sted, beretter arkæologen.

Vi slår et slag omkring det lille museum, der er lavet efter dansk forbillede og sågar har danske tekster. Nis' urne står nu i montre. Entreen er på blot én euro, som også skal erlægges af dansk presse i selskab med en lokal museumsinspektør. "Det har jeg fået strenge ordrer på af formanden", forklarer stedets altmuligmand.

Turen fortsætter til Trenen, der ligger stor, bred og stille.

Adskillige lystbåde og et par restauranter formidler feriestemning.

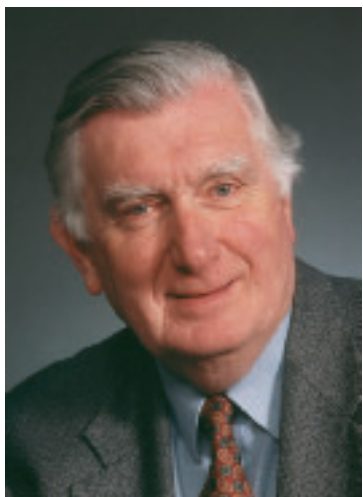
– Her var bispesædet for hertugdømmets biskop fra slutningen af 1200-tallet til 1650, siger Nis og peger ud i landskabet, hvor slotsholmen stadig anes.

Og så fortæller han.

Om engang så betydningsfulde Svavsted, en grænseegn for frisere, danskere og tyske ditmarskere. Om en borgfoged der i ledtog med pirater stjal hansegods og gemte en guldkæde så lang, at den kan nå tre gange rundt om kirken, om frihedshelten og sørøveren Klaus Størtebeker og alle de andre ting, der betog ham som barn og stadig betager ham.

– Da jeg kom var her ingenting.

Der var kun historien...

AFSKEDSSALUT UDEN HULK

Af Torben Rechendorff

Jeg kan jo lige så godt indrømme det: Det var nemt for mig at svare ja, da Bent A. Koch for nogle år siden spurgte mig, om jeg ville være hans efterfølger som formand for Grænseforeningen. Somme tider bliver man bedt om at påtage sig hverv og opgaver, hvorom man i sit indre hvisker: Hvad forstand har du nu egentlig på det?

Sådan var det ikke med formandsposten i Grænseforeningen. Den var på det nærmeste i logisk forlængelse af min beskæftigelse med "Sydslesvig-sagen" lige siden jeg som dreng oplevede min mor strikke varme tæpper til beboerne på Dansk Alderdomshjem i Flensborg!

Grænseforeningens mange medlemmer og ikke mindst vore tillidsfolk har ofte været ude for at skulle svare på, hvad det dog er, der gør "grænsesagen" så interessant? Sådanne spørgsmål har jeg også selv fået hen ad vejen, når jeg afslørede, at jeg var formand for Grænseforeningen. Lad mig give mit eget kortfattede svar på spørgsmålet:

Mange hævder med betydelig fasthed, at vi lever i en historieløs tid. Jeg er nu ikke altid enig i postulatet. Under alle omstændigheder kan mange udmærket svare, at "det der med Sydslesvig" i meget høj grad er noget med *vores historie*. Det er noget med Treårskrigen, noget med 1864 og noget med Genforeningen i 1920. Går man længere tilbage er det Thyras og Valdemars Dannevirkevold, Hedeby og Nørreport i Flensborg. Med andre ord: I Danmarks historie spiller området mellem Kongeåen i nord og Ejderen i syd en helt afgørende rolle. Er det det, der optager mig?

I meget høj grad, ja! Jeg har det sådan, at jeg næsten ikke kan få nok af steder, personer og begivenheder, der illustrerer landets historie. Derfor er jeg heller ikke

Kort sagt: Området er et af de vigtigste i den store fortælling om Danmarks historie fra oldtiden og op til i dag.

Men det er naturligvis ikke kun historie. Det er i meget høj grad *nutid*. Det er et levende og slagkraftigt dansk mindretal med forbindelseslinier til det moderne Tyskland, til Danmark og til Europa. At nutiden – også når talen er om Sydslesvig – har historien som helt grundlæggende forudsætning siger sig selv.

Som nævnt har det danske mindretal syd for grænsen spillet en væsentlig rolle i min dagligdag gennem det meste af min tilværelse. Derfor har det været en stor udfordring for mig at være formand for Grænseforeningen, hvis hovedsigte jo netop er samvirket mellem dem og os.

Men hvad er det så med det mindretal?

Ja, hvis en eller anden nu skulle synes, at de har hørt mig sige det før, kan jeg kun bekræfte, at for mig handler samvirket med mindretallet først og sidst om *inspiration*.

Jeg er ganske overbevist om, at mindretallet henter inspiration i Danmark. I Grænseforeningen, gennem personlige kontakter og ad de mange officielle kanaler. Jeg tror på de sydslesvigske organisationer og talsmænd, når de gang på gang fremhæver, at uden de mange forbindelser nordover ville mindretallet stivne. I dag kan vi tydeligvis tilføje, at det samme gælder kontakten mellem mindretallet og det tyske samfund.

Imidlertid er det mere inspirationen den modsatte vej, jeg har i tankerne. Altså den inspiration, der udgår fra Sydslesvig til os. Jeg er hundredvis af gange kørt hjem fra Sydslesvig beriget og med udvidet horisont. Bevares, jeg har da også været irriteret over skænderier og småkævl, og selvfølgelig har også jeg ind imellem følt, at vi vist på det eller det møde kørte lidt i ring. Men først og sidst hefter jeg mig ved alt det, samværet med mindretallets folk har givet mig! Man kan måske sammenfatte det således: Hvis vi, der nu altså bor nord for grænsen, ville tage vort tilhørsforhold til vores danske identitet lige så alvorligt som danskerne syd for grænsen gør det, ville meget se anderledes ud. I Sydslesvig må man stå på tæer for at holde fast ved det danske. Det kræver sin mand midt i et helt andet land med en (helt) anden kultur. Det er heller ikke altid lige let. F.eks. hænder det, at besøgende danskere har svært ved at forstå, at der i mindretalssammenhæng tales tysk. Er det ikke tværtimod den danske sprogfane, der skal holdes højt? Vist så, men vi kommer til at acceptere, at dagligdagens livsvilkår nu altså er sådan, at man ikke kan udstikke præcise regler for, hvem der må være med og hvordan de ved enhver given lejlighed formulerer sig.

I Danmark er det meste en selvfølge! Vi behøver ikke anstrenge os for at tale dansk. Ganske vist maltrakterer vi ikke så sjældent sproget – men de fleste danskere forstår dog endnu dansk. Vi bruger ikke så mange kræfter på at spekulere over den danske identitet, kulturarven og de store fortællinger. Vi tror, vi har styr på det! Når jeg derfor hævder, at mindretallet kan være til inspiration for os, betyder det, at

Én af Torben Rechendorffs sidste større gerninger som Grænseforeningens formand var indvielsen af Idrætsgrunden i Flensborg – et projekt, som Grænseforeningen med en pengegave på over fem millioner kroner, havde gjort muligt.

vi måske kunne hente lidt mere alvor omkring vores egen identitet ved at skele til det danske arbejde syd for grænsen. Det er mange år siden, vi i Danmark har talt så meget om ”danskhed” som just i disse år. Uden helt konkret at vide, hvad det egentlig er, vi taler om. Derfor må vi også leve med, at både organisationer og enkeltpersoner har haft held til at tage patent på danskhedsbegrebet. Syd for grænsen ved man udmærket, hvad begrebet betyder.

Men der er ét aspekt mere i dette her: I sommeren 2005 deltog Grænseforeningen i det store ungdomsprojekt ”Cultures in Dialog”, der samlede omkring 170 unge fra en lang række europæiske mindretal på tre højskoler i Sønderjylland.

Med udgangspunkt i 50-årsjubilæet for København-Bonn-Erklæringen drøftede man mindretalserfaringer fra de enkelte lande og satte samtidig tingene ind i en større europæisk sammenhæng. Det gik højt og lydeligt til, men de fleste var enige om, at horisonten også her var blevet udvidet og ting sat på plads.

I 2006 er det danske mindretals liv og trivsel ikke kun et spørgsmål om relatio-

nerne mellem Sydslesvig og Danmark. Det er i langt højere grad end tidligere også relationerne til Forbundsrepublikken og til Europa, der optager mindretallets organisationer. Og godt nok for det. Et mindretal, der har nok i sig selv og sine nærmeste omgivelser, går stærkt ned i møde.

Endelig og vigtigst: Mit samvirke med de danske syd for grænsen er først og sidst et spørgsmål om *mennesker*. Det har været til stor inspiration for mig personligt, at lære så mange herlige sydslesvigere at kende. I mange tilfælde er det blevet til gode venskaber. Så gode, at jeg også ved diverse lejligheder har turdet drille dem en smule. Især når jeg fandt, at deres interne skænderier kom til at fylde lige rigeligt i "Flensborg Avis".

Jeg er imponeret over det store og mangesidede arbejde, der kendetegner mindretallet. Jeg er imponeret over de mange bestyrelsesmedlemmers daglige arbejdsindsats til gavn for helheden. Jeg er lykkelig over, at Grænseforeningen – sammen med dem der nede – har fået skabt bæredygtige relationer, som lover godt for fremtiden.

Med mindre man forlader en formandspost fordi man betragter arbejdet som en plage – og det gør jeg ikke – vil der altid være en portion "hulk" i afskedssalutten. Det er der ikke for mit vedkommende. Jeg har fået chancen for at blive i 6-mandsudvalget valgperioden ud og kan derfor vedligeholde de mange værdifulde kontakter og følge med i arbejdet i Sydslesvig. Samt kigge Grænseforeningen lidt i kortene!

INDHOLDSOVERSIGT

Formandens forord	5	Omkring Flensborg.....	20
Mit Sydslesvig.....	7	Kobbermølle og Kruså	
Flensborg og omkring		grænseovergangen	20
Flensborg	8	Kobbermølle	20
Flensborg	9	Flensborg Fjord.....	20
Historie i korte rids	10	Hvor nødvendige spor mødes	22
Rundt i Flensborg fra Rødegade		Angel	27
til Nørreport og tilbage langs		Lyksborg Slot, Lyksborg og omegn..	29
havnen.....	11	Lyksborg Slot	29
Rødegade	11	Slottets interiør	30
Omkring Sønderborg	12	Slottet – lidt personhistorie.....	30
Nikolaj-Kirke	12	Slottet – Rosenhaven	30
Holm	12	Lyksborg.....	31
Storegade	13	Holnæs	31
Helligåndskirken.....	13	Munkbrarup	32
Nørregade	14	Husby	32
Dansk kultur i Nørregade.....	14	Langballeå.....	32
Flensborghus	14	Undevad.....	33
Dansk Centralbibliotek	15	Skærsbjerg	33
Duborg-Skolen.....	15	Det nordøstligste Angel	
Oluf Samsons Gang	16	– Gelting og Gelting Birk.....	33
Eckener Haus.....	16	Gelting	33
Nørreport.....	17	Gelting Slot.....	33
Havnefronten – Skibbroen	17	Gelting Birk	34
Søfartsmuseet	17	Gelting Birk rundt – fra øst til vest	34
Museumshavn og værft.....	18	Runtoft.....	35
Kompagniporten	18	Kappel og omegn	35
Nogle andre seværdigheder		Kappel	35
i Flensborg	18	St. Nicolai Kirke.....	36
Museumsbjerget.....	18	Den gamle drejebro og sildegærdet	36
Naturvidenskabeligt Museum	19	Museer.....	36
Museumsbjerget – Bymuseum og		Vindmøllen Amanda.....	36
Landsdelssamling	19	Veteranjernbanen Kappel	
Den gamle Kirkegård	19	– Sønderbrarup	37

Slien-Museum	37	Vanderup	68
Museumshavnen	37	Tarp.....	68
Moseholm	37	Eggebæk	69
Røst.....	38	Fjølde.....	69
Arnæs	38	Treja.....	69
Sønder Brarup.....	39	Marsk og Vadehav – fra det	
Nørre Brarup.....	40	fremskudte Dige til Husum	70
Lindå Næs.....	40	Byggestil	71
Christianslyst.....	40	Den naturlige marskdannelse	72
Brodersby.....	41	Landvinding og inddigning.....	73
Det vestligste Angel		Digerne	73
– til motorvej E45 – A7.....	43	Sluser.....	74
Hærvejen	43	Tidevand.....	75
Jaruplund.....	43	Stormflod.....	75
Sankelmark	44	Nogle af de store katastrofer	75
Oversø	44	Stormfloderne	76
Trene Å	45	”De Grote Mandrænke”	76
Frørup Bjerge.....	45	Nibøl området	77
Isted	46	Nibøl	78
Lyrskov Hede.....	47	Richard Haizmann Museum.....	79
Midtlandet	48	Nibøls naturvidenskabelige	
Langs grænsen fra Flensborg		Museum.....	79
til Det fremskudte Dige.....	48	Det frisiske hjemstavns-	
Jardelund Mose.....	50	museum.....	79
Ladelund	50	Omkring Nibøl	79
Sønder Løgum	51	Friedrich Wilhelm Lübke Koog.....	80
Nolde Museet	52	Sydvesthjørnet	80
Rosenkrants – Rudbøl	54	Dagebøl.....	81
Klangsbøl	54	Helgoland	81
Nykirke	54	Bredsted området	82
Rikkelbøls Kog og det		Fra Hauke-Haien Kog i nord	
fremskudte Dige.....	55	til Skobøls klinger i syd.....	82
Langs B 199 – fra Læk til Hanved	56	Bredsted	82
Læk	56	Naturzentrum Bredsted	83
Et originalt stykke Europa-vej.....	58	Slutsil	83
Langbjerg Skov	62	Hauke Haien Kog	84
Skovlund og Valsbøl	62	Theodor Storm og Hauke Haien	84
Hanved.....	63	Sönke Nissen Koog	86
Skabt med bondefornuft	64	Hamborg Hallig	86
Omkring B 200, fra Jaruplund		Udsigten fra Stølbjerg.....	87
til Husum.....	68	Nordstrand Mor	87

Nordstrand med Beltring		Oldsum	109
Herred Kog	88	Borgsum	109
En farisæer	88	St. Laurentius Kirke	109
Beltring Herred Kog	88	Boldiksum	110
Skobøl	89	Øvenum	110
Sild	90	Sejlruter til Amrum, Før,	
Vesterland	93	Pelvorm og halligerne	110
Kurpromenaden	93	Rederierne	110
En kamp, der tabes	94	Pelvorm	110
List	94	Rungholt og myterne	111
Kampen	95	St. Salvator	112
Røde Klev	95	Inselmuseum Pelvorm	113
Kampen Fuglekøje	95	Schutzstation Wattenmeer	113
Braderup Hede	96	Halligerne	113
Kejtum	96	Øland	113
Altfrieschisches Haus	97	Langenæs	114
Silds Hjemstavnsmuseum	97	Grøde	114
Morsum Klev	97	Hoge	114
Rantumbecken	98	Habel	115
Tinum	98	Nørreog	115
Hørnum	99	Sønderog	115
Amrum og Før	100	Sydfal	115
Amrum	100	Tyskerne er bedre til fløde kager	116
Nebel	101	Hvor verden synes intakt	120
St. Clemens Kirke	102	Her var intet – kun historien	124
Nordtorp	102	Afskedssalut	128
Odde	103		
Stenodde	103		
Fyrtårnet	103		
Vitdyn	103		
Wriakhörn	104		
Før	104		
Vyk	105		
H. C. Andersen	105		
Anden Deel	106		
Friesenmuseum	107		
Niblum	107		
St. Johannes Kirken	108		
Goting Klev	108		
Dunsum	108		
Ytersum	108		

HJEMMESIDER MED RELATION TIL SYDSLESVIG OG DET DANSKE MINDRETAL

Sydslesvigsk Forening	www.syfo.de
Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger	www.sdu.de
Sydslesvigsk Vælgerforening	www.ssv-landsforbundet.dk
Sydslesvigsk Vælgerforenings landdagsgruppe	www.ssw-sh.de
Dansk Skoleforening for Sydslesvig	www.skoleforeningen.de
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig	www.dcbib.dk
Dansk Kirke i Sydslesvig	www.dks.folkekirken.dk
Dansk Sundhedstjeneste for Sydslesvig	www.dksund.de
Flensborg Avis	www.flensborg-avis.de
Danske lejrskoler i Sydslesvig	www.lejrskole.de
Sydslesvig Rocks	www.sydslesvig-rocks.de
Dansk i Sydslesvig	www.dansk-i-sydslesvig.de
Borgerforeningen	www.borgerforeningen.de
Grænseforeningen	www.graenseforeningen.dk
Aktivitetshuset i Flensborg	www.aktivitetshuset.de
Sydslesvigs danske mindretal	www.sydslesvig.de
Duborg-Skolen	www.duborg-skolen.dk
Jaruplund Højskole	www.jaruplund-hoejskole.dk
European Centre For Minority Issues	www.ecmi.de
FDF Sydslesvig Distrikt	www.tydal.dk

Det er Grænseforeningens formål
at støtte danskheden i grænselandet,
særligt syd for grænsen,
at udbrede kendskabet til grænselandets forhold
samt at bevare og styrke dansk sprog og kultur